

ՍՊԱՆԻԱ ԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ (1915-1923)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

varny1@yahoo.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1898ին, Սպանիա ջախջախիչ պարտություն մը կրած էր Միացեալ Նահանգներու հետ պատերազմին, կորսնցնելով իր կայսրութեան մնացորդացը Ամերիկայի (Քուպա եւ Փուերթո Ռիքօ) եւ Ասիոյ մէջ (Փիլիպպեան կղզիները): Երկրի ռազմական աննշան կարելորդութիւնը եւ տնտեսական ու հաստատութեանական տկարութիւնը գլխաւոր պատճառ եղած են, որ Սպանիա չէզոք մնար առաջին աշխարհամարտին: 30 Յուլիս 1914ի պաշտօնական յայտարարութեան Ա. պարբերութիւնը կ'ըսէ.

Գոյացած ըլլալով, ցաւօք, Աստրիոյ եւ Սերպիոյ միջեւ պատերազմական վիճակը, ինչպէս հեռագրով հաղորդած է Վիեննայի մէջ Սպանիոյ դեսպանը, նորին վսեմութեան կառավարութիւնը պարտաւոր կը զգայ սպանացի հպատակներուն հաղորդել ամենախիստ չէզոքութիւնը, ըստ այժմու օրէնքներուն եւ միջազգային հանրային իրաւունքի սկզբունքներուն¹:

Չէզոքութիւնը վերահաստատուած է տարբեր առիթներով: Անոր պատճառներուն մաս կազմած են նաեւ Ալֆոնսօ ԺԳ. թագաւորի (1886-1931) ազգականական կապերը պատերազմող կողմերուն հետ: Մայրը՝ Մարիա Քրիստինա, որ խնամակալ թագուհի եղած է թագաւորին մանկութեան շրջանին (1886-1902), Աստրիոյ Ֆրանց-Եռզէֆ կայսեր երկրորդ զարմուհի էր (եղբայրը աստրիական զօրքերու ընդհանուր հրամանատարն էր), իսկ կինը՝ Վիկտորիա, Անգլիոյ Ճորճ Ե. թագաւորի առաջին զարմուհին: Յայտնի փաստ է, որ պատերազմի ընթացքին բոլորն պայքար մղուած է մտաւորականութեան ու քաղաքական դասին մէջ՝ գերմանականացի եւ դաշնակիցներու կողմնակից հոսանքներուն միջեւ²: Արքունիքին մէջ, մայր

¹ Fernando Soldevilla, *El año político 1914* (1914 քաղաքական տարին), año XX, Madrid, Imprenta de Ricardo F. Rojas, 1915, էջ 361. տե՛ս՝ «Աստրեւսերպ պատերազմը», *Ժամանակ*, 20 Յուլիս/2 Օգոստոս 1914:

² Լոնտոնաբնակ սպանացի յայտնի լրագրող Ռամիրօ տէ Մաէզթու (1875-1936) իր յօդուածներէն մէկուն մէջ խստիւ դատապարտած է հայկական եւ յունական ջարդերը, միաժամանակ անարգանքի սիւնին գամելով գերման զօրակցութիւնը թրքական քաղաքականութեան: Բնագրով եւ սպաներէն թարգմանութեամբ ընդարձակ մէջբերումներ ընելէ ետք գերմանացի հրապարակագիր Ֆրիտրիխ Նաւումանի հայաջինջ սարսափները վաւերացնող յայտարարութիւններէն, յօդուածագիրը եզրակացուցած է. «Բաւարար է արձանագրուածը, որպէսզի մեր գերմանաւերներէն անոնք, որ քրիստոնէական զգացումներ ունին, լուր ունենան, եթէ լուր ունենալու կարողութիւնը ունին, իրենց պաշտպանած դատին: Պեպական տրամաբանութիւնը տեղաւորել Աստուծոյ օրէնքներէն վեր կը նշանակէ վկայակոչել նոյն սկզբունքը, որ Քրիստոսը գամեց Խաչին» (Ramiro de Maeztu,

թագուհին յստակ գերմանամէտ զգացումներ ցոյց տուած է, իսկ թագուհին զօրավիգ կանգնած է իր անգլիացի զարմիկին:

Արխիւային ընդարձակ ատաղձով նորագոյն հետազօտութիւնները փաստած են նաեւ, որ ռազմադաշտէն բացակայ ըլլալով հանդերձ, Սպանիա ընդդիմամարտ կողմերու գաղտնի սպասարկութիւններուն ու լրտեսներուն անարգել գործունէութեան տարածք դարձած է: Անոր առեւտրական նաւերը բազմիցս թիրախ եղած են գերման սուզանաւերու՝ առանց անհրաժեշտ հակազդեցութեան: Միա կողմէ, երկիրը չէ դադրած ռազմական ճարտարարուեստի էական հանքանիւթեր վաճառելէ տարբեր կողմերուն³:

Չէզոքութիւնը Ալֆոնսօ ԺԳ.ին թոյլատրած է մարդասիրական բազմակողմանի գործունէութիւն ծաւալել, ինչ որ նպաստած է բոլոր դիմումներուն անխտիր ընդառաջումին, արժանանալով մարտնչող կողմերու մամուլի դրուատիքին⁴: Ան սեփական ծախսով կազմակերպած է յօգուտ ռազմագերիներու գործող գրասենեակ մը, որ կ'օժանդակէր ամէն ազգէ ընտանիքներու անհետացած հարազատները գտնելու: Անոր գլխաւորած 40 հոգինոց անձնակազմը 1914-18ին ստացուած 200.000 նամակներուն հետեւելով յաջողած է փրկել 70.000 քաղաքացի ու 21.000 զինուոր եւ միջամտել 136.000 ռազմագերիներու ազատութեան ի նպաստ⁵: 1917ին, թագաւորը պաշտօնապէս Նոպէլեան խաղաղութեան մրցանակին առաջարկուած է, թէեւ մրցանակը ի վերջոյ Միջազգային Կարմիր Խաչը ստացած է:

Մայիս 1917ին, Սպանիոյ կառավարութիւնը Պերլինի, Պոլսոյ եւ Վիեննայի իր դիւանագիտական ներկայացուցիչներէն տեղեկութիւններ խնդրած է Պաղեստինի հրեայ բնակչութեան տեղահանութեան մասին, որուն ձեռնարկած էր Ճեմալ փաշայի գլխաւորած օսմանեան իշխանութիւնը: Պերլինէն, դեսպան Լուիս Փոլօ տէ Պեռնապէ հաղորդած է անգլիական զօրքերու յառաջխաղացքին պատճառով 8000 հրեաներու տարիանումին մասին, մինչ անոր Պոլսոյ պաշտօնակիցը՝ Խուլիան Մարիա տէ Առոյօ, գրած է, թէ տարիանումը ոչ-մահմետական ամբողջ բնակչութիւնը

“Armenia y el Dr. Naumann”, *La Correspondencia de España*, 13 de diciembre de 1917. նաեւ՝ *Idem*, “La fuerza”, *La Correspondencia de España*, 16 de diciembre de 1917):

³ Stéu Fernando García Sanz, *España en la Gran Guerra. Espías, diplomáticos y traficantes* (Սպանիա Մեծ պատերազմին. լրտեսներ, դիւանագետներ եւ վաճառողներ), Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2014:

⁴ Víctor Espinós y Moltó, *Alfonso XIII y la guerra: espejo de neutrales* (Ալֆոնսօ ԺԳ. եւ պատերազմը. չէզոքներու հայելի), Madrid, Rev. de Bibliotecas, Archivos y Museos, 1918, էջ 67-141:

⁵ Julián Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII y la guerra del 14* (Ալֆոնսօ ԺԳ. եւ 14ի պատերազմը), Madrid, Alce, 1976, էջ 59-87:

կ'ընդգրկել՝ գոյքերու բռնագրաւումով հանդերձ, յատկապէս յոյներու պարագային: Աւելցնելէ ետք, թէ վիճակը ասելի վատթար էր Լիբանանի մէջ, ուր մարոնի բնակչութեան 55 առ հարիւրը սովամահ եղած էր, սպանացի դիւանագէտը մատնանշած է.

Անոնց [մարոնիներուն - Վ.Մ.] հետ չեն գործածեր բրտութեան այն միջոցները, զորս գործածեցին ասելի քան մէկ միլիոն հայեր սպաննելու համար (տեսնել զեկոյցներս այս կոտորածին մասին), այլ զիրենք կ'արտաքսեն այնպիսի վայրեր, ուր անօթութենէ ու թշուառութենէ կը մեռնին⁶:

Մամուլը հաղորդած է, թէ Սպանիոյ դիւանագիտական միջամտութիւնը շատ դրական տպաւորութիւն ձգած էր հրէական համայնքներուն վրայ: Զինուորական պատճառներ տրուած էին Եաֆայի 8000 հրեաներու տարահանումին համար, եւ թուրքերու պնդումները՝ թէ կարելին ըրած էին անոնց անձերուն եւ գոյքերուն պաշտպանութեան համար, որեւէ ձեւով համոզիչ եղած չէին.

Իրօք, թրքական իշխանութիւնները ուզած են հրեաները յանձնել անոնց ծառայութեան մէջ գտնուող պետեւի անօթի հորդաներու աւազակութեան եւ քրտական զօրքերու կատաղութեան, որոնք դժգոհ եւ յուսահատ են՝ եգիպտական ռազմաճակատին վրայ թրքական պարտութիւններէն: Սակայն, այժմ թուրքերը, տեսնելով իրենց չարաքաստիկ որոշումներուն պատճառած բարկութիւնն ու զայրոյթը ամբողջ աշխարհի եւ նոյնիսկ կեդրոնական պետութիւններուն մէջ, պարտադրուած են իրենց մարտավարութիւնը փոխել եւ դէպքերը հերքել, այնպէս ինչպէս կ'ընէին երբ իրենց կատաղութեան թիրախ կը դարձնէին դժբախտ հայերը⁷:

Վերջապէս, Մատրիտի համալսարանի հրէական ամբիոնի դասախօս Աբրահամ Շալոմ Եահուտա Նոյեմբեր 1917ին յաջողած է թագաւորը համոզել, որ հեռագրէ Գերմանիոյ կայսր Վիլիելմ Բ.ին ու կանխէ հազարաւոր հրեաներու տեղահանումը դէպի Փոքր Ասիա, ուր հայոց բախտին պիտի արժանանային⁸:

Ա. աշխարհամարտի աւարտի հարիւրամեակին, «Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին» ցուցահանդէսը (Մատրիտ, Նոյեմբեր 2018-Սեպտեմբեր 2019) ընդարձակ արխիւային նիւթ ներկայացուցած է թագաւորի գործունէութեան

⁶ Մէջքերումը տե՛ս՝ Juan José Alonso, “La Gran Guerra en el Archivo de Palacio: la ayuda humanitaria de Alfonso XIII”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 172-73:

⁷ “La matanza de judíos en Palestina”, *El Liberal*, 3 de junio de 1917:

⁸ Isabelle Rohr, *The Spanish Right and the Jews, 1898-1945: Antisemitism and Opportunism*, Eastbourne and Portland (Or.), Sussex Academic Press, 2007, էջ 18:

մասին: Այս առթիւ լոյս տեսած համանուն հատորը⁹, սակայն, շատ սահմանափակ ուշադրութիւն ընծայած է Օսմանեան կայսրութեան, ուր Պաղեստինի հրեաներու պաշտպանութենէն անկախ, սպանական կառավարութիւնը նաեւ իր օժանդակութիւնը բերած է Լիբանանի ու Սուրիոյ սովամահ բազմութիւններուն: Հայերը միայն յիշուած են Առոյտի վերի մէջբերումին մէջ:

Յայտնի է, որ Ապրիլ 1916ին, Ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշա Սպանիոյ թագաւորին դիմում մը յղած է, զոր երկրի արտաքին գործոց նախարարութիւնը այլ յարակից նամակերով սպաներէնի թարգմանած է: Այդ թարգմանութիւնները լոյս տեսած են 1976ին¹⁰: 1983ին, պատմաբան Արթիւր Պէյլէրեան հրապարակած է ֆրանսերէն բնագիրերը, որոնք պահպանուած են ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ¹¹: Այս փաստաթուղթերը, ինչպէս եւ կապակից նիւթեր, պահուած են նաեւ Ազգային պատուիրակութեան արխիւին մէջ¹²: Սպաներէն (1990) եւ հայերէն (1994) հակիրճ հաղորդումներով անդրադարձած ենք այս նիւթին¹³: Փասքուալ Օհանեան սպանական կարգ մը փաստաթուղթեր օգտագործած է իր *Հայկական Հարցը եւ միջազգային*

⁹ *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018:

¹⁰ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 108-9, որ Ապրիլ 1916ին փոխանակուած գրութիւնները թուագրած է 1918, թերեւս կապելով Պ. Նուպարի՝ Ապրիլ 1918ի այլ դիմումի մը հետ (տե՛ս՝ ստորեւ):

¹¹ Arthur Beylerian, *Les Grands Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, էջ 195-97: Սպաներէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Pascual Ohanian, *Turquía, Estado genocida* (Թուրքիա՝ ցեղասպան պետութիւն), vol. I, Buenos Aires, Akian Gráfica Editora, 1986, էջ 457-59:

¹² Bibliothèque Nubar, Archives de la Délégation nationale arménienne, Liasse 1/3, Correspondance, avril-juin 1916 (BN DNA): Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Նուպարեան մատենադարանի տնօրէն Պորիս Աճէմեանին (Փարիզ), որ այդ նիւթերուն լուսանկարները տրամադրեց մեզի:

¹³ Vartan Matiossian, “El rey Alfonso XIII y el Genocidio Armenio”, *Արմենիա*, 24 Օգոստոս 1990. նաեւ՝ Վարդան Մատթէսեան, «Սպանիոյ թագաւոր Ալֆոնսո ԺԳ. եւ Մեծ Եղեռնը», *Հորիզոն-գրական յաւելում*, Մայիս 1994, էջ 9-11: Մեզի անձանօթ աղբիւրէ, գրականագէտ Վազգէն Գաբրիէլեան Պօղոս Նուպարի դիմումին հակիրճ նկարագրութիւնը կատարած էր 1978ին (Վազգէն Գաբրիէլեան, *Դանիէլ Վարուժան. կեանքը եւ գործը*, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978, էջ 409, ուր թագաւորին անունը վրիպակով գրուած է Ալֆոնսո XII):

յարաբերութիւնները սպաներէն վեցհատորեակի երրորդ հատորին մէջ¹⁴, իսկ Եասմին Թիւրքքան Թիննալի մասնակի անդրադարձներ կատարած է իր թրքերէն անտիպ դոկտորական աւարտաճառին մէջ՝ «Ա. աշխարհամարտը եւ Թուրքիոյ ազգային պայքարը ըստ սպանական դիւանագիտական աղբիւրներուն»¹⁵, որմէ մեկնելով յօդուած մըն ալ հրատարակած է¹⁶: Իւան Կասթանիակա արխիւներէ մէջբերումներ կատարած է օրաթերթային յօդուածի մը մէջ¹⁷ եւ Կոմիտաս վարդապետի վերաբերեալ փաստաթուղթեր հրապարակած Հայոց Յեղասպանութեան թանգարան-հիմնարկի կայքէջին մէջ¹⁸:

Բնականաբար, չէզոք Սպանիան պաշտօնական դիրքորոշում չայտնած չէ Հայոց Յեղասպանութեան հանդէպ: Սակայն, դեսպան Առոյո իր կառավարութեան յղած է զեկոյցներ ու տեղեկութիւններ հայերու դէմ հաւաքածանքներուն եւ ջարդերուն մասին, ու նաեւ մարդասիրական բնոյթի աշխատանք տարած է, հետեւելով իր ստացած հրահանգներուն¹⁹:

Սպանական արխիւներու ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք, կը գտնուի սաղմնային վիճակի մէջ, իսկ մամուլը ցարդ պեղուած չէր: Այս

¹⁴ Pascual Ohanian, *La Cuestión Armenia y las relaciones internacionales* (Հայկական հարցը եւ միջազգային յարաբերութիւնները), tomo 3, Buenos Aires, Ediciones Akian, 1989:

¹⁵ Yasmine Türkkan Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye*, doktora, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, 2016: Ծանօթ չենք Արթուր Արիստակէսեանի սպաներէն աւարտաճառին՝ «Հայոց ցեղասպանութիւնը (1894-1922) եւ միջազգային հակազդեցութիւնը» (Artur Aristakesyan Gasparyan, *El genocidio armenio (1894-1922) y la reacción internacional*, tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 2009), ուր թերեւս սպանական արխիւներէ նիւթեր ըլլան:

¹⁶ Yasmine Türkkan Tunalı, “İspanyol Diplomatik Raporlarında Ermeni Sorunu Algisi (1914-1922)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 57:2017, էջ 133-66: Անգլերէն թարգմանութիւնը՝ Yasmine Türkkan Tunalı, “The Perception of the Armenian Question in the Spanish Diplomatic Reports (1914-1922)”, *Review of Armenian Studies*, 37:2018, էջ 83-118:

¹⁷ Iván Gaztañaga, “Limpiando el polvo a la memoria armenia”, *El País*, 24 de abril de 2018:

¹⁸ Archivo Histórico Nacional de España, Ministerio de Cultura y Deporte de España, Legajo 1, H-3025/4 (www.genocide-museum.am/eng/pdf/Komitasfinal.pdf):

¹⁹ Երուանդ Տէր Անդրէասեան, որուն անունը դուրս մնացած էր 24 Ապրիլի ցանկերէն, սխալմամբ գրած է, որ դաշնակիցներուն 24 Մայիս 1915ի յայտարարութիւնը «Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի անունով Կ. Պոլսոյ սպանիական դեսպանը 1915ին, հայկական նախճիրներու յետօրեակին, թուրք կառավարութեան կը ներկայացներ» (Երուանդ Տէր Անդրէասեան, «Փոթորիկը...», *Ազատ խօսք*, 24 Ապրիլ 1936): Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի կողմէ խմբագրուած յայտարարութիւնը օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցած էր ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորկընթո:

ուրուագիծը կը համադրէ ցարդ հրապարակուած փաստաթուղթերու եւ մամուլի թուայնացած հաւաքածոներու ընձեռած որոշ տեղեկութիւններ: Այստեղ պիտի քննենք Յեղասպանութեան տեղեկագրութիւնը Սպանիոյ մէջ եւ Պոլսոյ Հ.Յ. դաշնակցութեան Առժամեայ մարմնի կապերը օսմանեան մայրաքաղաքի սպանական դեսպանատան հետ, Սպանիոյ մարդասիրական միջնորդութեան փորձերը 1915ին, աքսորեալ մտաւորականութեան ճակատագիրը եւ զայն փրկելու սպանական փորձերը 1916ին, ինչպէս եւ Սպանիոյ եւ հայութեան յետագայ առնչութիւնները այս գծով մինչեւ 1922: Յոյս ունինք, որ ասիկա աւելի հանգամանալից հետազօտութիւններու ճանապարհ կրնայ բանալ²⁰:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պատերազմի պայթումէն առաջ իսկ, կուսակցական գործիչներու դէմ ճնշումները արդէն սկսած էին Պոլսոյ մէջ: 30 Յուլիս 1914ին, քանի մը թաղերու Ս.Դ. հնչակեան կուսակցութեան ակումբները խուզարկուած եւ 25-30 շարքայիներ ձերբակալուած էին²¹, թէեւ ազատ արձակուած էին յաջորդող օրերուն²²:

Օսմանեան կայսրութեան կողմէ պատերազմի յայտարարութենէն ետք (Նոյեմբեր 1914), տարուան վերջերուն թրքական բռնաճնշումներու մասին լուրեր սկսած են շրջիլ արտասահման, երբեմն՝ չափազանցուած կամ սխալ: Այսպէս, *Կոչնակ* կը հաղորդէր բազմաթիւ դաշնակցականներու բանտարկութեան, ինչպէս եւ հնչակեաններու նոր ձերբակալութիւններու մասին²³: Թիֆլիսի *Կաւկազ* թերթը (ռուսերէն) պնդած է, որ օսմանեան խորհրդարանի բոլոր հայ երեսփոխանները եւ Ազգային ժողովի երեսփոխանները կալանաւորուած էին²⁴: *Յուսաբեր* գրած է, թէ *Ազադամարտ* փակուած էր զինուորական իշխանութիւններուն կողմէ, իսկ ծանօթ դաշնակցականներ ձերբակալուած էին²⁵: Շաբաթ մը ետք, յայտնուած է, թէ

²⁰ Սկզբնական փորձի մը համար, տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, *Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ*, տպ. Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 2009, էջ 28-41:

²¹ «Հնչակեաններու ձերբակալութիւն», *Ժամանակ*, 18/31 Յուլիս 1914:

²² «Ազատ արձակուած», *Ժամանակ*, 19 Յուլիս/1 Օգոստոս 1914. նաեւ՝ «Ճիհանկիլեան ազատ արձակուած», *Ժամանակ*, 20 Յուլիս/2 Օգոստոս 1914:

²³ «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 5 Դեկտեմբեր 1914, էջ 1151: Պուրբէշէն հեռագիր մը գործը կը վերագրէր գերման նախաձեռնութեան, ենթականերուն ռուսահպատակ կամ ռուսասէր ըլլալու պատճառաբանութեամբ («Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 2 Յունուար 1915, էջ 19):

²⁴ «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 12 Դեկտեմբեր 1914, էջ 1195: Լուրը տակաւին հերքուած չէր յաջորդ թիւին մէջ («Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 19 Դեկտեմբեր 1914, էջ 1217-1218):

²⁵ «Զանազան լուրեր», *Հայրենիք*, 15 Դեկտեմբեր 1914:

Գարեգին Խաժակ բանտարկուած էր Պոլսոյ մէջ, Ռուսաստանի հետ կապ ունենալու մեղադրանքով²⁶։ Ասիկա կը հակասէր յաջորդ լրատուութեան, թէ Խաժակ խօսք առած էր, այլոց շարքին, Հայ բժշկական միութեան այր եւ կին հիւանդապահներու պատրաստութեան դասընթացքի բացումին²⁷։

Բժ. Խաչիկ Պօղոսեան՝ Այաշի վերապրողներէն մէկը, թուարկելով հանդերձ քսան հնչակեաններու բանտարկութիւնը եւ քանի մը հոգիի արագ ազատ արձակումը, նկարագրած է երեւութապէս բնականոն վիճակ մը. «1915ի Ապրիլ 23ի չարաղէտ գիշերն էր։ Թուրքիոյ հայ հորիզոնին վրայ ո եւ է սեւ ամպ չէր նշմարուեր։ (...) Արտաքին երեւոյթով, կարծես ամէն ինչ խաղաղ կ'ընթանար... այդ երանելի երկրին մէջ»²⁸։ Բայց տարուան առաջին ամիսներուն մօտալուտ փոթորիկը արդէն յայտնի էր, թէ եւ ո'չ՝ տարողութիւնը։

24 Ապրիլին ձերբակալեալներու թիւը երեք հարիւրէն անցած էր, ըստ 27 Ապրիլին Հ.Յ. դաշնակցութեան պաքանեան Կեդրոնական կոմիտէին Պոլիսէն հաղորդուած տուեալներուն։ Մշտական հետապնդումի մէջ գտնուող եւ դեռ ազատ դաշնակցականներ կազմած էին Առժամեայ մարմին մը Պոլսոյ մէջ, Շաւարշ Միսաքեանի գլխաւորութեամբ²⁹, որու աշխատանքի առանցքներէն էր տեղեկութիւններու հայթայթումն ու ցրումը։ Միսաքեան եւ Սամուէլ Դարբինեան մշակած են արտասահման դրկուող գրութիւնները, գաւառներէն տեղեկութիւնները օգտագործելով³⁰։ 1935ին, առաջինը գրած է. «Կը բաւէ ըսել թէ եթէ արտասահմանը կրցաւ օրը օրին քիչ-շատ լրիւ տեղեկութիւններ ստանալ այդ շրջանի սարսափներուն մասին, պաշտօնական թէ մասնաւոր տեղեկագիրներով, ականաւորեսի վկայութիւններով եւ թղթակցութիւններով, մեծ մասամբ կը պարտի մեր կազմակերպած աշխատանքին»³¹։

Միւս զուգընթաց աշխատանքը չէզոք երկիրներու դեսպանատններուն աջակցութեան ապահովումն էր։ 11 Մայիսին, Առժամեայ մարմինը Սոֆիա կը տեղեկագրէր, թէ «ձեր բարեկամը [պուլկար դեսպանը - Վ.Մ.] զարմանք յայտնեց, որ մինչեւ հիմա կապ չունինք իրենց մարդոց հետը (...)։ Ամերիկեանի մասին ալ այսօր մէկը պիտի ներկայացնենք եւ կապուինք. կը

²⁶ «Զանազան լուրեր», Հայրենիք, 22 Դեկտեմբեր 1914։

²⁷ «Զանազան լուրեր», Հայրենիք, 31 Դեկտեմբեր 1914։

²⁸ Տըքթ. [Խաչիկ] Պօղոսեան, «Իսրայէլ Ճանապօլաթի «Իտէալ»ը», Արեւ, 3 Օգոստոս 1926։

²⁹ Երուանդ Փամպուքեան (խմբ.), Նիւթեր Հ. Յ. դաշնակցութեան պատմութեան համար, ԺԲ. հատոր, Համագգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատուն, Պէրթ, 2016, էջ 20։

³⁰ Արմէն Վահէ, «Ինչպէս ճանչցայ Շաւարշ Միսաքեանը», Հայրենիք ամսագիր, Սեպտեմբեր 1957, էջ 88։

³¹ Շաւարշ Միսաքեան, Տերներ դեղնած յուշարեւորէ մը, Éditions Parenthèses, Մարսէյ, 2015, էջ 31-32։

մնայ իրաւականը, որմէ շարք բան կը սպասենք, բայց դժբախտաբար *entremise* [միջնորդ – Վ.Մ.] կը պակսի»³²: Ապրիլ 1915-Փետրուար 1916 շրջանի խօսուին պատկերը գծելով, Միսաքեան յիշած է, թէ «առաջին օրէն իսկ յարաբերութեան միտքը պուկարական դեսպանին հետ եւ զայն իրազեկ պահեցինք անցուղարձերուն», անելցնելով, որ «մեզի հասած նամակներէն եւ տեղեկագիրներէն, մեր ընկերներու միջոցաւ հաւաքուած լուրերէն յիշատակագիր կը կազմէինք ու իր [պուկար դեսպանին – Վ.Մ.] միջոցաւ ամերիկեան դեսպանին կ'ուղարկէինք կանոնաւորաբար»³³:

Պուկարիոյ դեսպան Փեթրով թելադրած է, որ զեկոյցները յանձնուին Սոֆիայի կոմիտէի անունով, «որպէսզի երբ [Բարձրագոյն] Դուռը հետաքրքրուի, ցուցնեն»: Զեկոյցները կրկնօրինակով դրկուած են «միւս չէզոք դեսպաններուն ալ յանձնուելու համար»³⁴: Մայիս-Հոկտեմբեր 1915ին, ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորկընթո «Committee of Dashnaktzoutune Balkan Section» ստորագրութեամբ եօթը յուշագիր ստացած է, զորս թարգմանել տուած ու ամերիկեան արտաքին գործոց նախարարութեան յղած է, առանց տեղեկ ըլլալու բուն հեղինակի ինքնութեան³⁵: 20 Յուլիսին, օրինակ, նախարար Ռոպըրթ Լանսինկին գրած է, թէ «այսու պատիւը ունիմ ձեզի հաղորդելու դեսպանապան ստացած չորս զեկոյցներ Սոֆիայի Դաշնակցութեան հայկական կոմիտէի [Armenian Committee of “Dashnakzoutioun” (sic) of Sofia] կողմէ»³⁶:

Նոյն օրը, Առժամեայ մարմինը գրած է Սոֆիա, թէ «Դանիոյ եւ Սպանիոյ դեսպանները փափաք յայտնել են տեղեկանալու հայերու վիճակին մասին. թերեւս մեր չորս տեղեկագիրներէն անոնց ալ մէյ մէկ պատրճէն տանք»³⁷: Միսաքեան յիշած է սպանական դեսպանատունը երկու տասնամեակ ետք. «Միւսնոյն ապրեն, ֆրանսերէն տեղեկագիրներ կը յանձնէ-

³² Փամպուքեան, էջ 31:

³³ Շաւարշ Միսաքեան, «Համառօտ պատկեր 1915 Ապրիլ 11/24 – 1916 Փետր. 28 շրջանի», *Յառաջ*, 26-27 Փետրուար 2002:

³⁴ Փամպուքեան, էջ 36: Հմմտ. նոյն, էջ 74:

³⁵ Ara Sarafian (comp.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2003, էջ 92-109, 258-60, 341-44: Տարբեր զեկոյցներէ մէջբերումներու համար, տե՛ս՝ Armen Hairapetian, “‘Race Problems’ and the Armenian Genocide: The State Department File”, *Armenian Review*, Spring 1984, էջ 43, 50, որ ենթադրած է թէ կուսակցութեան Սոֆիայի գրասենեակը կը հաւաքէր կայսրութեան մէջ իր գործակալներուն տեղեկութիւնները:

³⁶ Sarafian, էջ 91: Վեցերորդ գրութիւնը (22 Սեպտեմբեր/5 Հոկտեմբեր) «Պուքրէշ»էն դրկուած էր (նոյն, էջ 260):

³⁷ Փամպուքեան, էջ 99: Միսաքեանի այս տեղեկութեան արձագանգը պահած է. «Պահ մը սպանական եւ դանիական դեսպաններն ալ հետաքրքրուեցան եւ տեղեկագիրներ ուղեցին» (Միսաքեան, «Համառօտ պատկեր»):

ինք երեք չէզոք դեսպանատուներու,- պուլկարական, ամերիկեան եւ սպանական, նկարագրելով ամբողջ արհաւիրքը»³⁸:

9 Օգոստոսին, Առժամեայ մարմինը հաղորդած է. «Կ'իմանանք, թէ սպանիական եւ դանիական դեսպաններն ալ դիմեր են [Գերմանիոյ նոր դեսպան] իշխան Հոհենլոյին, որ յայտներ է թէ ոչինչ կրնայ ընել, պիտի շարունակէ նախորդին քաղաքականութիւնը»³⁹: 15 Օգոստոսին, նոյն մարմինը յիշած է ԱՄՆի, Պուլկարիոյ, Իտալիոյ, Սպանիոյ եւ Հոլանտայի դեսպաններուն համատեղ բողոքը Գերմանիոյ դեսպանին, որուն հետեւանքով, կը կարծուէր, հայերու դէմ հալածանքը յարաբերաբար մեղմացած էր⁴⁰: Հաւանական է, որ յաջորդ օր Առոյօ զեկուցած է իր կառավարութեան այս համատեղ բողոքին մասին: Խօսելով Գերմանիոյ եւ Աստորիա-Հունգարիոյ անշարժութեան մասին, ան կը յայտնէր, թէ «(...) այնքան առաք եւ խօսքերով որքան պակասաւոր գործերով, որովհետեւ՝ հեռուն չերթալու համար, չեն ուզած կասեցնել [օսմանեան] կառավարութեան հայերու հալածանքն ու ջարդը, հակառակ իրենց երկիրներուն մէջ ծայր առած բողոքի մեծ շարժումին»⁴¹:

31 Օգոստոսին, հայ կաթողիկէ պատուիրակութիւն մը, զոր կը գլխաւորէր Պօղոս Պետրոս ԺԳ. Թերզեան պատրիարք եւ որուն մաս կը կազմէին պատրիարքական փոխանորդ Յովսէփ եպս. Ռոքոսեան, պատրիարքական տեղապահ Օգոստինոս եպս. Սայեղեան եւ Տրապիզոնի առաջնորդ Յովհաննէս եպս. Նազլեան, հայցած է Հոհենլոյի միջամտութիւնը՝ Անգարայի հայ կաթողիկէներու տեղահանութիւնը կանխելու համար, առանց որեւէ արդիւնքի յանգելու: Պատուիրակութիւնը նաեւ այցելած ու տեղեակ պահած է Առոյօս գաւառներու իրադարձութիւններուն մասին⁴²:

Սպանական մամուլը արձագանգ եղած է Մեծ Եղեռնին, օգտուելով միջազգային գործակալութիւններու եւ մամուլի տեղեկատուութենէն: Օրինակ, Օգոստոս-Սեպտեմբերին, *Լա քռոեսփոնտրեսիա* տեղեկատուութիւնը հայտնի էր հետեւեւոր տեղեկութիւններով:

³⁸ Միսաքեան, *Տերներ*, էջ 32: Միսաքեան գանգ ըրած է սկզբնական շրջանի չէզոք երկիրներէն Իտալիան, որուն դեսպան Քամիլօ Կառոնի ո'չ միայն պուլկար եւ ամերիկեան դեսպաններու կողքին դիմում ըրած էր օսմանեան կառավարութեան Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններէն ետք, ինչպէս նոյնինքն Միսաքեան տեղեկագրած էր օրին (Ռազմիկ Շաւարշ Միսաքեան), «Մեծ ճգնաժամը», *Հայաստան*, 13 (26) Մայիս 1915), այլեւ զեկույցներ ալ ստացած է: Այսպէս, 10 Յուլիսին Առժամեայ մարմինը գրած է Սոֆիա. «Այսօր մեր չորրորդ տեղեկագիրը յանձնեցինք. մինչեւ հիմա Պուլկարականին եւ Ամերիկեանին կը հաղորդէինք, 3 եւ 4րդը Իտալականին ալ տուինք, թէ՛ անօգուտ է» (Փամպուքեան, էջ 95):

³⁹ Փամպուքեան, էջ 104:

⁴⁰ Նոյն, էջ 116:

⁴¹ Ohanian, էջ 402:

⁴² *Les memoires de Mgr. Jean Naslian Eveque de Trébizonde, volume I*, Vienne, Imprimerie Méchithariste, 1955, էջ 505-6:

րաթերթը հանգամանօրէն գրած է Զէյթունի ինքնապաշտպանութեան ու տեղահանութեան⁴³, 20 հնչակեաններու մահապճիոյն⁴⁴, Վանի հերոսամարտին ու ջարդերուն⁴⁵, եւ տեղահանութեան ու կոտորածներուն մասին, վերջինը՝ «Հայաստան՝ հուրով ու սուրով» խորագրին տակ⁴⁶: Ուրիշ օրաթերթ մը՝ *էլ իմփարսիալ*, Փարիզէն իր թղթակից-խմբագրի տեղեկութեամբ, կը ներկայացնէր թրքական եղեռնագործութեան խիտ ու խօսուն պատկերը.

Անձնական ծագումով զեկոյցներ կ'ըսեն, թէ թուրքերը կը շարունակեն հայերու մեթոտական բնաջնջումը բոլոր գաւառներուն մէջ, եւ որ իշխանութիւնները անյողողող կը դիտեն այդ դժբախտներուն սպանութիւնը: Թրքական կատաղութենէն միայն կը փրկուին փոքր տարիքով եւ ամուր երեսոյթով երեխաները, զորս կը ծախեն իբրեւ ստրուկներ, եւ դեռատի կիները, որոնք կը բաշխուին սպաններուն եւ պաշտօնատարներուն միջեւ: Ահռելի տեսարաններ կը դիտուին կարգ մը վայրերու մէջ. զինուորութիւնը իր քմայքներուն յանձնուած է⁴⁷:

Օսմանեան կառավարութիւնը իր ոճրային քաղաքականութիւնը վարագործելու հերթական քայլը կատարած է 26 Սեպտեմբերին, հայերու «լքում» գոյքերու գրաւումն ու սեփականացումը պարտադրող ժամանակաւոր օրէնքի վաւերացումով: Յաջորդ օր, Առոյս ծածկագիր հեռագրով արտաքին գործոց նախարարութեան կը տեղեկացնէր օրէնքին մասին, «որ նոր հրապարակուած է եւ ուղղուած է հայերուն դէմ: Այդ օրէնքին քողարկած չարաշահումները՝ թուրք իշխանութիւններուն ձեռքը, կը դողացնեն խեղճ շահառուները»⁴⁸: Սպանական մամուլը լոյս ընծայած է Պալքանեան կեդրոնական կոմիտէին դաշնակից մամուլին ուղղած ընդարձակ յուշագիրը՝ «Փարիզ, 26 Սեպտեմբեր» թուակիր, որ ընթացող ցեղասպանութեան մանրամասն պատկերը գծելով, 835.500 զոհերու առաջին վիճակագրութիւնը կու տար⁴⁹: Սպանիոյ օսմանեան դեսպանատունը հեր-

⁴³ “Los turcos. Destrucción de una ciudad”, *La correspondencia de España*, 28 de julio de 1915:

⁴⁴ “El terror en Turquía”, *La correspondencia de España*, 8 de agosto de 1915. “Los turcos. Socialistas ahorcados”, *La correspondencia de España*, 13 de agosto de 1915:

⁴⁵ “La barbarie otomana”, *La correspondencia de España*, 3 de septiembre de 1915:

⁴⁶ “La Armenia a sangre y fuego”, *La correspondencia de España*, 12 de septiembre de 1915:

⁴⁷ Ciges Aparicio, “La guerra”, *El imparcial*, 16 de septiembre de 1915:

⁴⁸ Gaztañaga, “Limpiando el polvo”. Նաեւ՝ Ohanian, էջ 382, ուր մէջբերումը նուազ ամբողջական է:

⁴⁹ “El martirio de los armenios”, *La correspondencia de España*, 28 de septiembre de 1915 (կրճատուած տարբերակը տե՛ս՝ “El martirio de los armenios”, *El heraldo militar*, 30 de septiembre de 1915): Ֆրանսերէն բնագիրը եւ հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Փամպուքեան, էջ 153-57, ուր ենթադրուած է, որ յուշագիրը Առժամեայ մարմնի կողմէ դեսպանատուներուն յանձնուած փաստաթուղթերէն մէկն էր: Սպանական թերթին լրատուութիւնը կը հաստատէ ձեռագիր «Սեպտեմբեր

քած է Թայմզի լրատուութիւնը՝ ջարդերու մասին, որուն հետեւած էին ուրոշ սպանական թերթեր, պնդելով առանց այլեայլի, թէ «հայկական տարրին մէկ մասը ապստամբած էր կայսերական կառավարութեան դէմ, որ ապստամբութիւնը խեղդած է իր գերիշխան պարտականութեան գործադրութեամբ, որդեգրելով անհրաժեշտ միջոցները ապստամբներուն դէմ»⁵⁰։ Երբեմն հրատարակուած են ինքնագիր ու պատկերագրող, ընդարձակ յօդուածներ⁵¹։

29 Փետրուար 1916ին, Առոյս արտաքին գործոց նախարարութեան ղրկած է դեսպանատան ստացած եւ թուրք «պաշտօնական» տեսակէտը ամփոփող տխրահոջակ «Հայկական ձգտումները եւ յեղափոխական շարժումները» գիրքին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը (*Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales*), կից նամակին մէջ պարզելով, թէ Երիտասարդ թուրքերը նպատակ դրած էին հանրային կարծիքը նախապատրաստել նոր հալածանքներու։ Թիւնալը վերաշարադրած է գիրքին բովանդակութիւնը, դիտել տալով, որ Առոյսի կարծիքները ցոյց կու տան անոր անվստահութիւնը կառավարութեան եւ, հետեւաբար, գրքոյկի պնդումներուն հանդէպ, ինչպէս եւ այն համոզումը, որ «վերաբնակեցումը արդիւնք էր երիտթրքական մոլեռանդութեան, հակառակ ոչնչացման ամէն քաղաքականութեան բացորոշ մերժումին՝ օսմանեան կառավարութեան կողմէ»⁵²։ Մարտին, Առոյս գրած է, թէ «[հայերու] հալածանքը տակաւին կը շարունակուի, ի հեճուկս բոլոր երկիրներու միաձայն բողոքներուն։ Եւ բնաւ տարօրինակ պիտի չըլլայ որ, եթէ հարցերու զարգացումը լիովին չգոհացնէ Երիտասարդ թուրքերը, վերստին հրամանագրուի դեռ ողջ մնացած հայերու ջարդն ու բնաջնջումը։ Կառավարու-

1915?» թուականը փաստաթուղթի բնագրին մէջ։ Թերթը միայն զեղչած է յուշագրին վերջաւորութեան տրուած նահատակ եկեղեցականներու ցանկը։

⁵⁰ “Nota de la legación imperial de Turquía”, *El correo español*, 7 de octubre de 1915; “Nota’ de la legación turca”, *La época*, 7 de octubre de 1915; “Las matanzas de armenios”, *La mañana*, 8 de octubre de 1915: Յուլիսին, կարգ մը սպանական թերթեր կրկնած են գերման *Քէյօնիշէ ցայթունկ* օրաթերթի միտումնաւոր լուրը, թէ «յեղափոխութիւն պայթած է Հայաստանի մէջ, եւ թուրքերը զօրքեր քաշած են սահմանէն», առանց լուսաբանելու կարծեցեալ յեղափոխութեան բնոյթը կամ վայրը (“Revolución en Armenia”, *La correspondencia militar*, 22 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *La Época*, 22 de julio de 1915; “Revolución en Armenia” *El siglo futuro*, 22 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *El Imparcial*, 23 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *El Heraldo militar*, 23 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *La correspondencia de España*, 23 de julio de 1915): Խօսքը հաւանաբար Վանի ինքնապաշտպանութեան մասին էր։

⁵¹ A. Hernández Catá, “Los armenios”, *La esfera*, 27 de noviembre de 1915, էջ 4:

⁵² Tunali, “The Perception”, էջ 93:

թինը իր ծրագրին լիակատար արդիւնքը ստացաւ, որ էր՝ սպաննել Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող շուրջ երկուքուկէս միլիոնը»⁵³:

Գերմանասէր եւ ոչ-գերմանասէր հոսանքներու հակամարտութիւնը Սպանիոյ մէջ նաեւ արտայայտուած է հայերու առիթով: Գերմանացի կոմս Էռնստ Ռեւենտուլփի (1869-1943) թրքապաշտպան հրապարակումը հակահարուածի ենթարկուած է Մարտ 1916ին: Յօդուածագիր մը, ջարդերը նկարագրելէ եւ Բենեդիկտոս ԺԵ. պապի յայտարարութիւնները յիշելէ ետք, վերջաւորութեան գրած է.

Հարիւր հազարաւոր անմեղներ կը գլխատուին, զաւակները կը նահատակուին իրենց մայրերուն գիրկին մէջ: Գետերու կարմիր ջուրերը անթիւ դիակներ կը տանին: Եւ Սպանիոյ կաթոլիկները, հազուադէպ բացառութիւններով, ցնծագին կը ծափահարեն...⁵⁴:

Յատուկ ուշադրութեան արժանի է Առոյոյի ընդարձակ գեկոյցը 13 Օգոստոս 1916ի օրէնսդրութեան մասին, որ Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետական կարգը հիմնովին կը խախտէր՝ Ազգային սահմանադրութեան առկա-խումով. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը կը ջնջուէր եւ Կիլիկիոյ ու Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները կը միացուէին Երուսաղէմի պատրիարքին: Զաւէն արք. Տէր Եղիայեան կ'աքսորուէր Մուսուլ, ապա՝ Պաղտատ, եւ միաժամանակ կ'արգիլուէր որեւէ յարաբերութիւն Ս. Էջմիածնի հետ: Կանոնադրութեան գլխաւոր կէտերը մանրամասնօրէն բացատրելէ ետք, դեսպանը կը կատարէր հետեւեալ դիպուկ վերլուծումն ու հաստատումը.

Այս բոլոր նորութիւնները մեծագոյն զարմանքի աղբիւր եղած են Կ. Պոլսոյ հայերուն համար: Ոչ ոք կ'անգիտանայ, որ Թուրքիա բնակող հայերու մեծամասնութիւնը (կարելի էր ըսել՝ գրեթէ ամբողջութիւնը), բացառելով Սուրիա եւ Պաղեստին, ինչպէս եւ Կոստանդնուպոլիս եւ Զմիւռնիա երկու մեծ քաղաքները ապրողները, *տեղահանութեան* դաժան օրէնքին ենթարկուած են, ինչ որ կը նշանակէ, թէ սպաննուած են անգութ ջարդերու ընթացքին կամ աքսորուած՝ Արաբիոյ եւ Միջագետքի անապատները, հոն սովահար մեռնելու համար: Միաժամանակ, անոնց դպրոցներն ու եկեղեցիները, ինչպէս եւ շարժական ու անշարժ գոյքերը բռնագրաւուեցան եւ օրինաւոր կերպով ծախուեցան ըստ այդ նպատակով հրապարակուած օրէնքներու: Դեռեւս ողջ մնացած հազուագիտ հայերը իրենց կարգին կ'ապրին տեղահանութիւններու օրէնքին ենթարկուելու մշտական անդոհանքին տակ: Այս պատճառով, մայրաքաղաքի հայ բնակչութիւնը զարմանքով տեսած է, որ կառավարութիւնը, փոխանակ պատրիարքարանը փակելու եւ պատրիարքն ու հոգեւորականութիւնը *տեղահանելու*, աւելի գործնական ու յարմար դատած է կաթողիկոս-պատրիարքի [պաշտօնի] մը ստեղծումը, որպէսզի վարէ թիւով շատ նուազած եկեղեցական նուիրապետութիւն մը եւ հաւատացեալներու համայնք մը, եւ տնօրինէ անգոյ դպրոցներ, եկեղեցիներ եւ բարեսիրական հաստատութիւններ: Իսկ անակնկալի մեծագոյն

⁵³ Մէջբերումը տե՛ս՝ Gaztañaga, “Limpiando el polvo” (ընդգծումը մերն է):

⁵⁴ Bernal Díaz, “Impresiones de la guerra. El horror armenio”, *El Radical*, 6 de marzo de 1916:

պատճառը այն է, որ կայսերական կառավարութիւնը փութացած է Եւրոպայի միա երկիրներուն տեղեկացնելու նման միջոցներու որդեգրումը օսմանեան պաշտօնական գործակալութեան միջոցով: Թերեւս այս պարագան նշան մը համարուի, որ կառավարութիւնը մտադիր է պահել Թուրքիա դեռ մնացած քանի մը հարիւր հազար հայերը իբրեւ խոցելի նորութիւն (*curiosidad vulnerable*)՝ միակ մնացորդացը ծաղկուն համայնքի մը, որ աւելի քան երկու միլիոն անդամ կը հաշուէր պատերազմը սկսելէ առաջ⁵⁵:

Թիւնալը առանց յղումի մէջբերած է թրքական մամուլի անհիմն մեկնաբանութիւնը, թէ կանոնագրութիւնը «*կ'ընդգծէ պատրիարքարանի ազատութիւնը, որպէսզի քոմիթէի անդամներու խաղալիք չդառնայ*», եւ անոր հակադրած է Առոյոյի հաստատումը, թէ տեղահանութեան օրէնքը կը նշանակէր, թէ հայերը «*սպաննուած են անգութ ջարդերու ընթացքին կամ արքորուած՝ Արաբիոյ եւ Միջագետքի անապատները, իոն սովահար մեռնելու համար*»: Շարունակութեան մէջ, Առոյոյէն քաղելով կառավարութեան վերագրուած մտադրութիւնը՝ դեռ ապրող հայերը պահել իբրեւ «յարգելի նորութիւն» (*respectable novelty / saygi deęer bir ilginçlik*)⁵⁶, Թիւնալը աւելցուցած է անոր կարծիքը, թէ կառավարութեան յետագայ քայլերէն մէկը պիտի ըլլար նմանօրինակ կանոնագրութեամբ միջամտել յունաց պատրիարքութեան ներքին գործերուն⁵⁷: Առոյոյի դիրքորոշումին պատճառով, թուրք պատմաբանը յանգած է հետեւեալ խոստովանութեան.

Այս զեկոյցի լոյսին տակ յստակ է, որ սպանական դիւանագիտութիւնը կը հաւատար, որ Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կուսակցութեան կառավարութիւնը հայերը ուղղակի ոչնչացնելու եւ վիստեցնելու նպատակադրուած քաղաքականութիւն մը կը վարէր: Աւելի'ն. ինչպէս ընդգծուած է նախորդ զեկոյցներու մէջ, յստակ կը դառնայ, որ սպանական դիւանագիտութիւնը այն տեսակէտը ունէր, որ այս քաղաքականութիւնը սահմանափակուած չէր կաթողիկէ [*sic*] հայերուն եւ որ պիտի ձգտէր դէպի ուրիշ ազգութիւններ, որոնք քրիստոնէութեան այլ դասանանքներու անդամ էին⁵⁸:

1915Ի ՍՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Յարդ յայտնի տուեալներով, սպանական դիւանագիտութիւնը 1915ին գոնէ երկու անգամ ջանացած է օժանդակել հայ մտաւորականներու: Առաջին փորձին մասին, առայժմ միայն անուղղակի վկայութիւններ գոյութիւն ունին:

⁵⁵ Մէջբերումը տե՛ս՝ Ohanian, էջ 372-73:

⁵⁶ Tunali, “The Perception”, էջ 95. Նաեւ նոյն՝ “İspanyol Diplomatiği”, էջ 145: Դատելով թարգմանութենէն, կը թուի, որ Թիւնալը Առոյոյի ձեռագիրը կարդացած է “*curiosidad respetable*” ձեւով: Իմաստային տեսանկիւնէն, Օհանեանի “*curiosidad vulnerable*” («խոցելի նորութիւն») ընթերցումը աւելի վստահելի կը թուի մեզի:

⁵⁷ Այս կարծիքը կը պակսի Օհանեանի վերի ընդարձակ մէջբերումին մէջ:

⁵⁸ Tunali, “The Perception”, էջ 96:

Միսաքեան Մայիսի վերջերուն գրած է, թէ «կառավարութեան խելագար իրարանցումը յանգեցաւ ծիծաղելի վիժուածքի մը» եւ «Իթթիհապը, չարաչար խաբուած իր ակնկալութիւններուն մէջ, ճերմակերես մնալու խեղկատակ փորձ մը փորձեց, առօրեան մէկը իր պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակութեան տալով խոշոր դաւադրութեան մը պատմութիւնը, որ մէկուկէս տարուան հնութիւն է, ներկայ պատերազմներէն շատ առաջ»⁵⁹:

Կարծեցեալ դաւադրութեան ծիրին մէջ, տեղի ունեցած են ձերբակալութիւններ եւ բեմադրուած դատավարութիւններ: Յառաջ քաշուած մեղադրանքները, հիմնուած՝ անհեթեթ ապացոյցներու վրայ, բնականաբար յանգած են դատապարտութիւններու: Այսպէս, 21 Մայիս 1915ին, Առժամեայ մարմինը կը տեղեկացնէր, թէ օրեր առաջ կրթական մշակ Դաւիթ Քալանթար ձերբակալուած էր⁶⁰: Նախիջեանի Քալանթարեանց յայտնի ընտանիքէն սերած Դ. Քալանթար (1847-1918) դասախօսած է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին մէջ ու եղած է Տրապիզոնի ազգային վարժարանի տնօրէն: 1890-1910ին իր սեփական դպրոցը հիմնած ու վարած է Պրուսայի մէջ, կնոջ՝ Թագուիի Մանիսալեան-Քալանթարի հետ, իսկ 1910էն կը վարէր Պոլսոյ ազգային վարժարաններու կրթական ընդհանուր տեսուչի պաշտօնը: Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններուն նախընթաց օրերուն Պրուսայի մէջ սկսած էր հետաքննութիւն մը, որուն կծիկին թելը հասած է մինչեւ Դ. Քալանթար⁶¹: 10 Յունիսին, Առժամեայ մարմինը կ'աւելցնէ, թէ Քալանթար նախ Պրուսա տարուած եւ յետոյ Պոլիս բերուած է, ու պատերազմական ատեան բանտարկուած աղջկան՝ ապագայ գրագիտուի Վարդուիի Քալանթար-Նալբանդեանի (1895-1978) հետ, որուն քով նամակ մը գտնուած էր: Մայրն ալ բանտ մտած է՝ դուստրը առանձին չձգելու համար⁶²: Այր ու կին մեղադրուած էին «Օսմանեան կայսրութեան մէկ նահանգին թրքախօս համայնքին մէջ հայ լեզուն վերահաստատած եւ հայ ազգայնականութեան թունաւոր սերմեր ցանած ըլլալու», իբրեւ իրեղէն «ապացոյց» ներկայացնելով Քալանթարի երբեմնի աշակերտ Աւետիս Ահարոնեանի նամակները Թիֆլիսէն, Լոնտոնէն ու Փարիզէն⁶³, իսկ

⁵⁹ Ռազմիկ, «Մեծ ճգնաժամը»:

⁶⁰ Փամպուքեան, էջ 44: Հմմտ. անդ, էջ 64:

⁶¹ Լեոնա Էքմէքճիօղլու, «Վարդուիի Քալանթար Նալբանդեան (Զարեանդ) եւ «բանտարկեալ կիներու հետաքրքրական ամբոխը», տե՛ս Վարդուիի Քալանթար, Կեդրոնական բանտի կիներուն բաժինը, Արաս, Իստանպուլ, 2022, էջ 15:

⁶² Փամպուքեան, էջ 87: Հմմտ.՝ «Ձերբակալութիւններ», Հայաստան, 10 (23) Յունիս 1915:

⁶³ Վարդուիի Քալանթար-Նալբանդեան, «Քանի մը նամակ Ա. Ահարոնեանէ», Հայրենիք ամսագիր, Յունուար 1965, էջ 23: Անցողակի ակնարկութեան մը մէջ, մեղադրանքը նախապէս յիշուած է իբրեւ «մօտ քառորդ դար մը օսմանեան նահանգի մը մէջ այլազգի քաղաքացիները իր խոռվարարական գաղափարներով

դուստրը՝ «*հայ ազգայնական եւ անջատողական շարժման մասնակցած ըլլալու*» յանցանքով: Օգոստոսին տեղի ունեցած դատավարութեան, դատախազը պահանջած է մահավճիռ հոր ու աղջկան եւ քանի մը ամիս բանտարկութիւն՝ մօր համար⁶⁴:

Քալանթարի անգլիաբնակ եղբայրը՝ բժիշկ Յովհաննէս Քալանթար⁶⁵, որ լայն մասնակցութիւն բերած է հայանպաստ զանազան շարժումներու, փոխ-նախագահին էր Անգլեւիայական ընկերակցութեան (Anglo-Armenian Association) եւ ընդարձակ կապեր ունէր անգլիական բարձրաստիճան քաղաքագէտներու հետ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ բարեկամներ՝ օտար դիւանագէտներու շրջանակին մէջ: Ըստ Վ. Քալանթար-Նալբանդեանի տուեալներէն բխող երկու տարբերակներուն, անոր հօրեղբայրը կա՛մ անծամբ գրած է Ալֆոնսօ ԺԳ.ին եւ կա՛մ դիմած է Լոնտոնի մէջ դեսպան եւ թագաւորի երբեմնի քարտուղար ու անգլերէնի ուսուցիչ Ալֆոնսօ Մեռի տէլ Վալ ի Զուլուեթայի միջնորդութեան: Այս քայլը յանգած է արքայի դիմումին օսմանեան կառավարութեան՝ Դաւիթ եւ Վարդուի Քալանթարներու ազատ արձակման ի խնդիր: Անոր միացած է Պուլկարիոյ թագաւոր Ֆերտինանտ Ա., շնորհիւ Լիպարիտ Նազարեանցի եւ Զապէլ Եսայեանի աշխատանքին Սոֆիայի մէջ⁶⁶: Իբրեւ արդիւնք, Թագուհի Մանիսալեան ազատ արձակուած է, իսկ հոր ու աղջկան սկզբնական դատավճիռը՝ ցկեանս բերդարգելութիւն Չորումի մէջ, վերածուած է հինգ տարուան

թունաւորած» ձեւով (Վ. Քալանթար-Նալբանդեան, «Ճշդում մը», *Հայրենիք ամսագիր*, Դեկտեմբեր 1927, էջ 125. ընդգծումը մերն է):

⁶⁴ Վարդուի Քալանթար, «Թուրք եւ հայ դիւլոգներ», *Հայրենիք ամսագիր*, Ապրիլ 1966, էջ 7-13. նաեւ՝ Էքմէքճիօղլու, էջ 16-22:

⁶⁵ Յովհաննէս Քալանթար (Johannes Avetician Calantarants, Ագուլիս, 1838–Լոնտոն, 1920).- կրթութիւնը ստացած էր Ուրմիոյ անգլիական միսիոնարական վարժարանին եւ Պեպլէքի ամերիկեան ճեմարանին մէջ (Պոլիս): Անցնելով Մեծն Բրիտանիա, ուսումը շարունակած է Պիրքընհէտի St. Aidan Theological College եւ ապա՝ University College (Լոնտոն) եւ Էտինպորայի համալսարանը (Սկոտլանդ): 1876ին բժիշկ վկայուած է եւ հաստատուած՝ Սքարպորո (Եորքշայր), գործելով իբրեւ վիրաբու: Գիտարար եղած է. առաջին անգամ զարգացուցած է շէնքերու հակաերկրաշարժային շինութեան սկզբունքը՝ այսօր լայնօրէն կիրառուող հիմքերու մեկուսացումով: Արտօնագիրը վաւերացուած է Օգոստոս 1909ին (Fausto Giovannardi, Adriana Guisasaola, “Base Isolation: dalle origini ai giorni nostri”, www.ingegneriastutturale.net/documenti/articoli/adepron04_0043.pdf): Կենսագրական ցանցի տուեալներու համար, տե՛ս նաեւ՝ «Տօթ. Յ. Քալանթար», *Հայ Կին*, 1 Հոկտեմբեր 1920, էջ 376. նաեւ՝ Վարդուի Քալանթար-Նալբանդեան, «Երկու նամակներ երիտասարդ Րաֆֆիէն», *Հայրենիք ամսագիր*, Սեպտեմբեր 1929, էջ 78:

⁶⁶ Քալանթար-Նալբանդեան, «Քանի մը նամակ», էջ 23, եւ «Վարդուի Քալանթար-Նալբանդեան (կեանք եւ գործունէութիւն)», *Հայրենիք*, 18 Յուլիս 1978:

բանտարկության Պոլսոյ կեդրոնական բանտին մէջ՝ «խռովարար գործունէութեամբ մանուկ սերունդը թունաւորած ըլլալուն համար»⁶⁷:

Երկու բանտարկեալները ազատ արձակուած են Մարտ 1918ին՝ Պրեստ-Լիթովսկիի դաշնագրի ստորագրութենէն ետք, բանտարկուած կամ աքսորուած այլ ռուս քաղաքացիներու պէս: Բայց «*ուրիշ դժբախտութիւններ արգիլեցին [Դ. Քալանթարը] պաշտօնէ ու հոսկ ուրեմն հոգին աւանդեց*» Օգոստոս 1918ին⁶⁸:

27 Նոյեմբեր 1915ին, թագաւորի անձնական բարեկամ եւ Փարիզի սպանական դեսպանատան կցորդ (1918-31ին՝ դեսպան) Խոսէ Մարիա Քինիոնէս տէ Լէոն կարճ նամակ մը յղած է արտաքին գործոց նախարար Սալվատոր Պերմուտէզ տէ Քասթրոյի: Հոն գրած է. «*Ձանազան անձեր, զորս բաւարարելու իսկական ցանկութիւն ունիմ, կը խնդրեն որ իմ ազդեցութիւնս բանեցնեմ ձեր վրայ, որպէսզի Կ. Պոլսոյ մեր դեսպանին յանձնարարեք ներկակ գրութիւնը Հայոյ Կոմիտասի մասին: Ես իրմով խորապէս հեղաքրքրուած եմ, եւ ինչ որ ընէք յօգուտ այդ հոգեւորականին զիս իսկապէս երախտապարտ պիտի դարձնէ*»⁶⁹: Նամակին կցուած ֆրանսերէն մեքենագիր եւ անստորագիր կարճ գրութիւնը Կոմիտասը ներկայացուցած է իբրեւ «Հայաստանի մեծագոյն երաժիշտը», որ «Ապրիլ-Մայիս 1915ին աքսորուած էր Գոնիա՝ Պոլսոյ բազմաթիւ մտաւորականներու հետ: Եւրոպայի իր բարեկամներուն անյայտ թուականի մը, վերստին ղրկուած է այս քաղաքը [Պոլիս - Վ.Մ.]»: Հոսկ կը նշէր, թէ «Փարիզի անոր բարեկամներն ու հիացողները կը հայցեն Նորին վսեմութիւն Ալֆոնսօ ԺԳ. թագաւորէն, որ այս մեծ արուեստագէտը դնէ Պոլսոյ իր դեսպանապան պաշտպանութեան տակ»: Արքունիքէն պատասխան գտնուած չէ:

Թէեւ Քասթրօ 8 Դեկտեմբերին պաշտօնէն պիտի հրաժարէր, նամակը անարձագանգ ձգած չէ: Դեկտեմբեր 1ին ծածկագիր հեռագրով հաղորդած է Վիեննայի դեսպանատան, որուն միջոցաւ ըստ երեւոյթին տեղի կ'ունենար հաղորդակցութիւնը. «Պոլիս յայտնեցէք. «Մեծ շահագրգռու-

⁶⁷ Ռաֆֆի, «Դաւիթ Քալանթարեանց (իր մահուան առաջին տարելիցին առիթով)», *Ժողովուրդ*, 21 Օգոստոս 1919. նաեւ՝ Վաղենակ [sic] Պէքեարեան, «Դաւիթ Քալանթարեանց», *Արեւ*, 10 Նոյեմբեր 1919: 5 Օգոստոս 1917ին, Միքայէլ Վարանդեան ժընեւէն գրած էր Ամերիկայի Հ.Յ.Դ. կեդրոնական կոմիտէին, թէ «*ծերունի մանկավարժ Քալանթարեան իր աղջկայ հետ բանտ ներսուած է հինգ տարով*» (Երուանդ Փամպուքեան (Խմբ.), *Նիւթեր Հ. Յ. դաշնակցութեան պայքարութեան համար, հայոր ԺԳ.*, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, Պէյրութ, 2019, էջ 34):

⁶⁸ [Անվերնագիր], *Ժամանակ*, 8/21 Օգոստոս 1918: Թաղման մասին, տե՛ս՝ «Յուղարկաւորութիւն», *Ժամանակ*, 10/23 Օգոստոս 1918:

⁶⁹ Տե՛ս՝ www.genocide-museum.am/eng/pdf/Komitasfinal.pdf (ընդգծումը բնագրային է): Մասնակի հրատարակութիւնը՝ Iván Gaztañaga, “Recuperar la voz de Komitas Vardapet”, *El País*, 24 de abril de 2021:

թեամբ կը խնդրեն, որ այդ պատուիրակությունը պաշտպանէ Հ. Կոմիտասը, որ կը բնակի Պոլիս, Բանկալթի թիւ 47 (83): Շնորհակալ կ'ըլլամ, որ ձերդ գերազանցութիւնը կարելին ընէ յօգուտ այդ եկեղեցականին առանց վնասելու Միացեալ Նահանգներու դեսպանատան գործունէութեան»: Յաջորդ օրը, Քինիոնէսին պատասխանելով, ամփոփած է հեռագրի բովանդակութիւնը:

4 Դեկտեմբերին Վիեննայէն ծածկագիր հեռագիրը ստանալէ ետք, Առոյս տեսակցած է Կոմիտասի հետ, եւ 16 Յունուար 1916ին այս մասին գրած է արտաքին գործոց նոր նախարարին՝ Միկէլ Վիլլանուէվա: Ան նշած է, որ վարդապետը Փոքր Ասիա աքսորուած էր «*հայերու հալածանքի ու ջարդի սկիզբին*», «*բայց ամերիկեան դեսպանատան եւ այլ օտար ներկայացուցչութիւններու քայլերուն շնորհիւ, մայրաքաղաքս վերադարձաւ, ուր հանգիստ ապրած է այդ քայլերուն շնորհիւ*»:

Առոյտի հարցումին Կոմիտաս վարդապետ պատասխանած է, թէ «*միակ բաղձանքն էր Վիեննա կարենալ երթալ, երաժշտական իր գրութիւնները եւ ուսումնասիրութիւնները տանելով իր հետ*»⁷⁰: Առոյս այդ ցանկութիւնը յայտնած է Մորկընթոյին այցելութեան մը ընթացքին: Վերջինս ըսած է, թէ քանի որ ինք վարդապետին Պոլիս վերադարձը յաջողցուցած էր, այլ բան չէր կրնար խնդրել, ու թելադրած, որ սպանացի իր պաշտօնակիցը դիմում կատարէր Վիեննա մեկնումին առնչութեամբ:

Առոյս տեսակցած է օսմանեան արտաքին գործոց նախարար Խալիլ պէյի հետ, որ խոստացած է Թալէաթին հարցնել այդ մասին: Երեք շաբաթ ետք, ստացած է շնական պատասխան մը. «*Ըսաւ, թէ նորին գերազանցութիւն Թալէաթ պէյ ըսած էր (եւ ինք կրկնեց ժպտալով), թէ եթէ աւոր Վիեննա երթալը կը խնդրուէր երաժշտական աչքառու դէմք ըլլալուն համար, այդ նոյն պատճառով ալ իրենք կ'ուզեն զինք պահել ու պահպանել Թուրքիոյ մէջ*»: Իր նամակին մէջ, Առոյս անելցուցած է խօսուն մեկնաբանութիւն մը.

Շատ լաւ գիտէի, որ խնդրանքիս պիտի չընդառաջէին, թէ՛ վախնալով որ այդ գիտունը կարենար ճշմարտութիւնը պատմել հայերու դէմ գործուած սարսափներուն ու ոճիրներուն մասին, եւ թէ՛ որովհետեւ կ'ուզեն հայ պատանդներ ունենալ այստեղ, յատկապէս այդ մակարդակի, որոնց վրայ օր մը իրենց ունեցած ատելութիւնը կարենան յագեցնել⁷¹:

10 Փետրուարին, Վիլլանուէվա գրած է Քինիոնէսին, կցելով Առոյտի նամակին պատճէնը եւ ցաւ յայտնելով, որ բանակցութիւնները ձախողութեան մատնուած էին:

⁷⁰ Նոյն:

⁷¹ Նոյն:

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որոշ մտատրականներու նահատակութեան ժամանակագրութեան վերականգնումը կարելի է, քանի որ ան դեր պիտի խաղար սպանական միջամտութեան 1916ի փորձին մէջ:

Ըստ Չանդրըրի աքսորեալներէն Վահրամ Թորգոմեանի 1940ին գրած վկայութեան, Հայտարիաշայէն մեկնած շոգեկառքը Սինճանի մէջ կանգ առնելով, 95 հոգի դուրս հանուած է: Անոնց շարքին էին Կարապետ Փաշայեան, Նազարէթ Տաղաւարեան, Սիամանթօ, Ռուբէն Զարդարեան, Է. Ակնունի, Արիստակէս Գասպարեան, Միհրդատ Հայկազն, Գարեգին Խաժակ եւ Աւետիս Նազգաշեան, որոնք Այաշ տարուած են, իսկ մնացած 155 հոգիին մէկ մասը՝ Չանդրըր⁷²: Առժամեայ մարմնի ղեկըյցները նաեւ անդրադարձած են աքսորեալներու մէկ մասի ճակատագրին: 1 Մայիսին, Ռուբէն Զարդարեան թրքերէն բացիկով կնոջ լուր կու տար Այաշ գտնուելու մասին⁷³, իսկ 12 Մայիսին, Մարմինը Սոֆիա կը տեղեկացներ, թէ տասը օր առաջ գրեթէ բոլոր դաշնակցական աքսորեալներէն նմանօրինակ բացիկներ հասած էին Այաշէն, Չանդրըրէն ու Չորումէն⁷⁴: 10 Յունիսին, Զարդարեան գրած է կնոջ, թէ «այսօր կը մեկնինք վեց ընկերներով դէպի Էսկի-Շէհիր, առանց գիտնալու թէ անկէ ո՞ր պիտի տարուինք (...)»⁷⁵: Յաջորդ օր, Միսաքեան կը հաղորդէր Սոֆիա, թէ ըստ նոյն օրը հասած Խաժակի նամակին, «ինք, Ակնունին, Զարդարը եւ Ս. Մինասեանը կ'երթան Էնկիրի պատերազմական արեանի առաջ դարուելու (...)»⁷⁶: 30 Մայիս/12 Յունիսին, Սմբատ Բիւրատ իր ընտանիքին կը գրէր Այաշէն, թէ «անցեալ շաբթու մեր մէջէն Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան, [Յարութիւն] Ճանկիւեան, Տաղաւարեան եւ Սարգիս Մինասեան Էնքարէէն [Անգարայէն - Վ.Ս.] կանչուած ըլլալով մեկնեցան. չենք գիտեր ո՞ր են»⁷⁷: Նոյն օրը,

⁷² Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, տպ. կաթողիկոսութեան հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիփաս, 1975, էջ 521:

⁷³ «Մասունքներ Ռուբէն Զարդարեանէն», Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն տարեգիրքը*, տպ. Ֆօթօ փրէս, Պէյրութ, 1959, էջ 153:

⁷⁴ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հարոր ժԲ.*, էջ 30:

⁷⁵ «Մասունքներ Ռուբէն Զարդարեանէն», էջ 153-54: Բացիկը Վերոնիքա Զարդարեանին հասած է 9 Օգոստոսին (էջ 151):

⁷⁶ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հարոր ժԲ.*, էջ 76: Հմմտ.՝ նոյն, էջ 78, 82: Տե՛ս՝ Ռ. Լեոնեան [Լիպարիտ Նազարեանց], «Մեծ աղետի օրերուն», *Հայրենիք ամսագիր*, Մարտ 1928, էջ 119, որուն կողմէ Միսաքեանին վերագրուած մէջբերումը չկայ «Մեծ ճգնաժամը» յօդուածաշարքին կամ կուսակցական արխիւներու փաստաթուղթերուն մէջ:

⁷⁷ [Թէոդիկ], *Յուշարձան Ապրիլ տասնըմէկի*, տպ. Օ. Արզուման, 1919, Կ. Պոլիս, էջ 21: Հմմտ.՝ Հ. Սիմոն Երեմեան, «Սմբատ Բիւրատ», *Բազմավէպ*, Մարտ 1932, էջ 131:

վեց մահապարտները անցած էին էրեյլիէն⁷⁸, ուր հանդիպած էին հայու մը: Խաժակ անոր յանձնած էր կնոջ ուղղուած նամակ մը, որուն մէջ գրած էր. «Տանում են ինձ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ քեզանից, դէպի Տիգրանակերպ: Ինձ հետ են Այաշի բանտարկեալներից հետեւեալները.- Ակնունի, Զարդար, Սարգիս Մինասեան, Տօթ. Տաղաւարեան, Ճիհանկիլ»⁷⁹:

Այս բոլոր տուեալներու համադրութեամբ, ամերիկեան դեսպանատան յանձնուած 2/15 Յունիս թուակիր տեղեկագիրը կը յայտնէր, թէ «դաշնակցական Ակնունի, Զարդարեան, Խաժակ եւ Սարգիս Մինասեան, Տաղաւարեան եւ հնչակեան Ճանկիլեան Անգարա դրկուած էին՝ Տիարպեքի փոխադրուելու համար»⁸⁰: 4/17 Յունիսին Խաժակ նամակ-կտակ մը գրած է Օսմանիէի մէջ: Գրութիւնը ձեռքով ուղարկած է կնոջ, որուն հասած է պատերազմէն ետք, յայտնելով, թէ «այսօր կարող եմ հաստատու գրել, որ մեզ փանում են Տիգրանակերպ զինուորական արեանի յանձնելու՝ կասկածելով, թէ երկրի մէջ ապստամբութիւն ենք ուզում հանել: Իսկ այս կը նշանակէ, թէ մեզ փանում են ուղղակի կախելու»⁸¹:

Սոֆիայի Հայաստանի խմբագիր Լիպարիտ Նազարեանց, որ Պերլի-նի Գերմանա-հայկական ընկերութեան հիմնադիրներէն մէկն էր, Պոլսոյ լուրերը 14 Յունիսին հեռագրած էր Փոցտամ՝ ընկերութեան նախագահ Եոհաննէս Լեփսիուսին. «Ներկայիս, Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան, Մինասեան ուղարկուած են Անգարա՝ պատերազմական արեանին: Հայաստանը կը պարպուի հայերէ: Երզնկայի, Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի հայկական բնակչութիւնը քշուած է Միջագետքի ներսերը: Հայերու զանգուածային աքսոր ամբողջ Կիլիկիայէն: Նաեւ Պոլիսէն: Ընդհանուր յուսահատութիւն: Հաճեցէք տեղեկացնել որեւէ քայլի մասին»: 16 Յունիսին, աւելցուցած էր. «Քսան հնչակեաններ մահապարիժի ենթարկուեցան Պոլսոյ մէջ: Նոյն ճակատագիրը կը սպասէ Անգարա աքսորուած դաշնակցականներուն: Կը խնդրենք, որ ամէն կարելին ընէք այս աղէտը կանխելու»: 18 Յունիսին Լեփսիուս երկու հեռագիրներուն բովանդակութիւնը բառացիօրէն հաղորդած է Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարար Արթուր Յիմմերմանին⁸², որ անմիջապէս հեռագրած է Պոլսոյ մէջ դեսպան Հանս

⁷⁸ Հայկազ Ղազարեան, «Մեծ Եղեռնը (Ապրիլ 24-ի 17րդ տարեդարձին առթիւ)», *Հայրենիք*, 24 Ապրիլ 1932, ուր հաւանաբար 23 Մայիս թուականը տպագրական վրիպակ մըն էր:

⁷⁹ Թէոդիկ, *Յուշարձան*, էջ 6:

⁸⁰ Sarafian, էջ 100-1:

⁸¹ «Գ. Խաժակի նամակը», *Դրօշակ*, Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1926, էջ 236: Վերապումը տե՛ս՝ Ս. Վրացեան (կազմող), *Վաթսունամեակ Հ.Յ. դաշնակցութեան (1890-1950)*, հրատ. Հ.Յ. դաշնակցութեան Ամերիկայի կեդր. կոմիտէի, «Հայրենիք»ի տպարան, Պոսթըն, 1950, էջ 211:

⁸² Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung Diplomatischen Aktenstücke*, Potsdam, Tempverlag, 1919, էջ 85:

Վանկենհայմին: Յիշելով հնչակեան կախաղանները եւ «հայերու ականաւոր ղեկավարներէն Ակնունիի, Զարդարեանի եւ այլոց սպառնացող նոյն ճակատագիրը»՝ ըստ Գերմանա-հայկական ընկերութեան տեղեկատուութեան, Յիմներման յանձնարարած է «շուրափոյթ զգուշացնել [Բարձրագոյն] Դուռը հապճեպ քայլերէ ու աշխատիլ ջնջել տալ որեւէ մահաւճիոյ դաշնակցական ղեկավարներուն դէմ»⁸³:

Միւս կողմէ, 25 Մայիսին, Գրիգոր Զօհրապ եւ Վարդգէս (Յարութիւն Սերենկիւեան) ձերբակալուած էին եւ ճամբայ հանուած դէպի Տիարպեքիր: Գոնիա հասած են 5 Յունիսին⁸⁴:

23 Յունիսին, Պալքանեան կեդր. կոմիտէն կը հեռագրէր Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին. «Հայկական ջարդերը սիստեմաթիւ կերպով կը տարուին. աքսորուած ընկերներու կեանքը մեծ վտանգի տակ է. Պօլսի ամերիկեան դեսպանը կը յայտարարէ թէ՛ հրաման չունի կորուսի միջամտութեան ձեռնարկելու. խնդրեցէք նախագահ Ուիլսոնի հրամայել դեսպանին պաշտօնապէս բողոքել Բ. Դուռի գործած անկողոր ռճիրներուն դէմ»: Գրութիւնը նոյնութեամբ հեռագրուած էր ամերիկեան նախագահ Վուորո Ուիլսոնին⁸⁵:

Չորս օր ետք, Պալքանեան կեդր. կոմիտէն կը հեռագրէր Լեփսիուսին. «Ակնունիի, Խաժակի, Շահրիկեանի, Սարգիս Մինասեանի, Զարդարեանի, Վարդգէսի, Սարգիս Բարսեղեանի, Զօհրապի, Ճանկիւեանի կեանքը անմիջական սպառնալիքի տակ. հաճեցէք փոյթով օգնել. այլապէս մեծ

⁸³ Նոյն: Հմմտ.՝ Լեոնեան, «Մեծ աղէտի օրերուն», էջ 119. նաեւ՝ Հ. Յակովբոս վրդ. Տաշեան, Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1921, էջ 55: Այս հեռագրին անմիջական պատասխան տրուած չէ: 9 Յուլիսին, Վանկենհայմ գրած է. «Տիարպեքիրի պատերազմական արեանը ներկայիս կը հետաքննէ Դաշնակցութեան կարգ մը ղեկավարներ դաւաճանական գործունէութեան համար: Կը կարծուի, որ բոլոր մեղադրեալները, ներառեալ անոնք, որ անցեալին սերտ կապեր ունէին երիտասարդ թուրքերու «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէին հետ, մահուան պիտի դատապարտուին» (Lepsius, էջ 98. հմմտ.՝ Տաշեան, էջ 54-55): Լեփսիուս յիշեալ հեռագրին վերագրած է 16 Յուլիսի Վանկենհայմի պատասխանը, ուր հաստատած է «պարոն Լեփսիուսի հաղորդած տուեալները» (Lepsius, էջ 103. հմմտ. Լեոնեան, «Մեծ աղէտի օրերուն», էջ 119), ինչ որ անհաւանական կը նկատենք:

⁸⁴ Ա. Ս. Շարուրեան, Գրիգոր Զօհրապի կեանքի եւ գործունէութեան տարեգրութիւն, Մայր Աթոռ, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 470: Ըստ անստորագիր վկայութեան մը, Զօհրապէն եւ Վարդգէսէն տասը օր ետք (այսինքն՝ 15 Յունիսին), Զարդարեան, Խաժակ, Ակնունի, Տաղաւարեան, Մինասեան, Ճանկիւեան «եւ եօթներորդ մը որուն անունը դժբաղդաբար չեմ կրնար յիշել այս պահուն» Այաշէն Գոնիա հասած էին (""), «Մեր մեծ աքսորականները երբ Գոնեայէն անցան...», Շանթ, 30 Նոյեմբեր 1918, էջ 34):

⁸⁵ «Սեփական հեռագիր», Հայրենիք, 26 Յունիս 1915:

խոռվք [Unruhe] անխուսափելի»⁸⁶: 28 Յունիսին, Առժամեայ մարմինը կը տեղեկացնէր Սոֆիա կարետոր թուրք անհատի մը հաղորդումը, թէ որոշուած էր կախաղան հանել «ոչ միայն Վարդգէսն ու Զօհրապը, այլեւ Շահրիկը, Խաժակը, Զարդարը, Ակնունին, Շամիլը, Ս. Մինասեանը եւ Ճանկիւեանը (7 մեր ընկերներէն)»⁸⁷: Ամերիկեան դեսպանատան ներկայացուած 29 Յունիսի տեղեկագիրը կը յայտնէր, թէ «թրքական շրջանակներու մէջ կը շարունակեն խօսիլ մեր փարագրուած ընկերներու (Ակնունի, Շահրիկեան, Վարդգէս, Խաժակ, Երեսփոխան Զօհրապ, հնչակեան Ճանկիւեան, եւ այլն, ասոնք ըլլալով ամենէն ծանօթները) մօտալուր կախութուն մասին»⁸⁸:

Ըստ մամուլ տեղեկութեան, նոյն օրը Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան, Վարդգէս, Զօհրապ եւ Տաղաւարեան Այաշէն անցած էին Տարսոն ու դէպի Տիարպեքիր դրկուած⁸⁹: Անշուշտ, այս լուրը արդէն ժամանակավրէպ էր. 20 Յունիսին, Խաժակ, Ակնունի, Զարդարեան, Բարսեղեան, Մինասեան, Տաղաւարեան եւ Ճանկիւեան սպաննուած էին Սեւերէկի ճամբուն վրայ, Շէյթան Պողազ կոչուած վայրը⁹⁰: Իսկ Զօհրապ ու Վարդգէս 29 Յունիսին հանգրուանած էին Հալէպ⁹¹: Զօհրապ հեռագրած կ'ըլլար, թէ «ճամբայ ելած է Պոլիս դառնալու համար», ըստ Առժամեայ մարմնի 14 Յուլիսի տեղեկագրութեան⁹², որ լուրը յետս կոչած է ուր օր ետք, հիմնուելով Վարդգէսի մէկ հեռագրին վրայ⁹³:

⁸⁶ DE/PA-AA/R14086 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1915-06-27-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1915-06-27-DE-001)):

⁸⁷ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 90: Շամիլ՝ Սարգիս Բարսեղեանի կեղծանունն էր:

⁸⁸ Sarafian, էջ 104:

⁸⁹ «Հայկական հալածանքը», *Հայաստան*, 4 Յուլիս 1915: Վարդգէսի, Զօհրապի եւ Այաշէն եկած խումբին Մայիսին Տարսոնէն միաժամանակ անցած ըլլալու վկայութիւն մը լոյս տեսած է Թիֆլիսի *Ազադամարտ* օրաթերթին մէջ (Գ.Ս., «Հայ մտաւորականութիւնը քսոտրանքի ճամբուն (ականատեսի պատմած)», *Ազադամարտ*, 12 Նոյեմբեր 1917), որ յետագային վերստին հրատարակուած է Պոլսոյ մէջ (Շանթ, 26 Ապրիլ 1919, էջ 303):

⁹⁰ Փոքր Հայքեցի, «Հայ մատնիչներու գործերը», *Հայրենիք ամսագիր*, Մարտ 1933, էջ 119. նաեւ՝ Գրիգորիս Ծ. վարդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն. Պերլինէն դէպի Զօր 1914-1920, Ա. հապոր*, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1922, էջ 135-38, ուր սակայն կը պակսի ժամանակագրութիւնը:

⁹¹ Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը*, տպարան Համազգային, Պէրրութ, 1968, էջ 382:

⁹² Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 97: Հմմտ.՝ «Զօհրապը կը վերադառնայ», *Հայաստան*, 8 (21) Յուլիս 1915:

⁹³ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 101: Հմմտ.՝ «Նոր բռնութիւններ», *Հայաստան*, 15 (28) Յուլիս 1915:

Արդէն ուշ էր. 16 Յուլիսին երկու աքսորականները ղրկուած էին Ուրֆա, եւ երեք օր ետք Տիարպէքիի ճանապարհին վայրենաբար սպաննուած՝ նոյն Շէյթան Պողազի (կամ Շէյթան Տերէսիի) մէջ⁹⁴: 27 Յուլիսին, Հալէպի գերման հիւպատոս Վալթեր Ռէօսլէր կը տեղեկագրէր գերմանական կառավարութեան, թէ «անոնք գիտէին, որ մահուան պիտի ենթարկուէին եթէ զիրենք Տիարպէքի աքսորելու կառավարութեան հրամանը գործադրուէր»: Ան աւելցուցած է, որ «ըստ անոնց ընկերացող ու այժմ այստեղ վերադարձած ժանտարմներու պատմածներուն, քանի որ աագակներու հանդիպած էին, որոնք խորհրդարանի երկու անդամները գնդակահարած են, կասկած չի կրնար ըլլալ, որ կառավարութիւնը կարգադրած էր անոնց սպանութիւնը ճանապարհին՝ Ուրֆայի եւ Տիարպէքիի միջեւ»⁹⁵:

3 Օգոստոսին, Առժամեայ մարմինը կը գրէր Սոֆիա. «Զօհրապը մեռեր է Տիգրանակերպի ճամբուն վրայ, Ուրֆայի մէջ: Հրէշային անպարկառոյթեամբ մը, ներքին գործոց խորհրդականը թէլէֆօնով հաղորդէր է Տիկին Զօհրային. «Զօհրապը մեռեր է Ուրֆայի մէջ»⁹⁶: 7 Օգոստոսին, բոլորը հեռագրուած է ժընեւէն, անորոշութեան իր բաժինով հանդերձ. «Կ. Պօլսէն եկած հեռագրալուր մը կը յայտարարէ Օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխան եւ նշանաւոր փաստաբան Գրիգոր Զօհրապի մահը: Երկու ամիս առաջ աքսորուած էր Տիարպէքի եւ բոլորովին հաւանական է,

⁹⁴ Ալբերտ Շարուրեան, *Գրիգոր Զօհրապի կեանքի եւ գրական ժառանգութեան էջերից*, Համազգային, Պէյրութ, [2000], էջ 61-111: Ըստ Հ. Ղազարեանի, վայրը կը կոչուէր Գարաքէօփիի՝ Ուրֆայէն 3 մղոն հեռաւորութեան վրայ (Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը*, էջ 382):

⁹⁵ Lepsius, էջ 109:

⁹⁶ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հալոր ժԲ.*, էջ 104: Հմմտ.՝ «Զօհրապը մեռած», *Հայաստան*, 29 Յուլիս (11 Օգոստոս) 1915: Տարի մը ետք, այդ շրջանին Պոլիս թաքնուած եւ ապա ձերբակալուած անձ մը վկայած է. «Զօհրապը մեռցուցած էին ամիս մը առաջ: Ասիկա պոլսեցիները իմացած էին Թալաթին փիկ. Զօհրապին գրած լակոնական յայտարարութենէն: Բայց կսկծային այն էր, որ այս անգամ յամառ շշուկ կը շրջէր, թէ Զարդարեանը, Ակնունին, Մուրադը, Տոքթ. Զիլինկիրեանը, Տոքթ. Տաղաւարեանը եւ իրենց հետ աքսորուած միւս բոլոր Դաշնակցականները սպանուած էին ճամբուն մէջ՝ Գոնիայէն անդին: Պոլիսի ժողովրդին մէջ ահ ու սարսափ սկսած էր արդէն: Կը խօսուէր թէ այսօր վաղը Պոլիսի հայերն ալ տեղահան պիտի ըլլային: Եւ տեղահան ընելով՝ թուրք պիտորքասին թէ մասսան կը հասկնայ ջարդել, փշրել, փճացնել...» (Ա. Կամսարական, «Հայկական խաչելութիւնը. թարմ յուշեր», *Հայրենիք*, 8 Հոկտեմբեր 1916): Տե՛ս՝ Առժամեայ մարմնի 15/28 Օգոստոս 1915ի նամակը Սոֆիա, ուր գրուած է, թէ Իթթիհատը ժողով գումարած էր եւ որոշած՝ Պոլսոյ տեղահանումը չիրագործել (Փամպուքեան, *Նիւթեր, հալոր ժԲ.*, էջ 125):

որ վերջերս մահապարհի ենթարկուած եօթը հայ երեւելիներէն մէկն էր»⁹⁷:

Սակայն, Վարդգէսի սպանութիւնը տեղեկագրուած չէ: 2 Սեպտեմբեր 1915ին, աստրիական դեսպանատունը հաղորդած է Արտաքին գործոց նախարարութեան, թէ «կ'ըսուի, թէ նախկին [sic] պարզամաւոր Զօհրապ մահապարհի ենթարկուած է», աւելցնելով այն ուշագրաւ դիտողութիւնը, թէ «յայտնի պարզամաւոր Վարդգէս աքսորուած էր, սակայն վերադարձած է եւ հիմա նորէն աքսորուած»⁹⁸: Ինչպէս պիտի տեսնենք, վերադարձի նման տարածայնութիւնները այսքանով պիտի չդադրէին:

Սեպտեմբերի վերջերուն, Լոնտոնի Թայմզի Գահիրէի թղթակիցը սպաննուողներուն կողքին յիշած էր նաեւ անգոյ տարագրեալներ, ինչպէս եւ Ակնունիի անունը՝ «գլխաւոր դաշնակցականներէն մէկը»⁹⁹: Անոնց արձագանգը եղած են Մատրիտի մէջ լոյս տեսած տեղեկութիւնները. «Վարդգէս էֆենտի եւ Զօհրապ էֆենտի՝ խորհրդարանի նշանաւոր անդամներ, Հալաճեան էֆենտի՝ Հանրային գործերու նախկին նախարար, Փաստրմաճեան էֆենտի՝ Երկրագործութեան նախկին նախարար, եւ քանի մը այլ կարեւոր քաղաքական գործիչներ ձերբակալուեցան [sic] Ուրֆայի մէջ եւ դրուեցան կառքերու մէջ՝ Տիարպէքի տարուելու համար: Ծամբուն վրայ սպաննուեցան, եւ ուղեկիցները պնդեցին, թէ առազակներու յարձակման ենթարկուած էին»¹⁰⁰: Ինչպէս յայտնի է, ո՛չ Իթթիհատի երեսփոխան Պետրոս Հալաճեան եւ ո՛չ ալ Արմէն Գարօ (Փաստրմաճեան) տարագրուած էին. վերջինս ո՛չ Թուրքիա էր այլեւս եւ ոչ ալ նախարար եղած էր:

Միւս կողմէ, Հոկտեմբեր 1ին գերմանացի «լրագրող» ֆոն Թիշքա Յիմմերմանին յղած է երեք գաղտնի զեկոյցներ, որոնցմէ երկրորդին մէջ (29 Սեպտեմբեր) անդրադարձած է հայերու գործած «խժոժութիւններ»ուն՝ մահմետականներու դէմ: Վանի «ապստամբութեան» նկարագրութեան

⁹⁷ “Dépêches télégraphiques”, *Le Temps*, 8 août 1915. նաեւ՝ “La mort de Zohrab”, *Le Temps*, 9 août 1915: Երկու լուրերուն մէջ գործածուած ֆրանսերէն *exécuté* բառը սխալմամբ «գլխատուած» թարգմանուած է («Մահապարհ Գրիգոր Զօհրապի», *Արմէնիա*, 18 Օգոստոս 1915):

⁹⁸ *The Armenian Genocide*, vol. 2, München, Institut für Armenische Fragen, 1984, էջ 233: Հմմտ.՝ Արտեմ Օհանջանեան (կազմող), *Աւարո-Հունգարիայի դիւանագէտների հաղորդագրութիւնները հայոց ցեղասպանութեան մասին (1915-1918) (փաստաթղթերի ժողովածու)*, Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, Երեւան, 2004, էջ 57:

⁹⁹ “Wholesale Murder in Armenia: Exterminating a Race”, *The Times*, September 30, 1915: Հմմտ.՝ «Հայաստանի կացութիւնը. քաղուածքներ «Թայմզ»էն», *Արեւ*, 18 Հոկտեմբեր 1915:

¹⁰⁰ “De la semana”, *España*, 15 de octubre de 1915, էջ 10:

մէջ, նահատակ Ակնունի յարութիւն առած է քաղաքի ազատագրութենէն ետք իբրեւ նահանգապետ՝ Արամ Մանուկեանի փոխարէն.

Ակնունի փաշա՝ [Արմէն Գարօ] Փաստրմաճեանի բարեկամ մը: Վանի նահանգապետ նշանակուեցաւ եւ շրջագայութեան մէջ դրաւ յայտարարութիւն մը, ուր նահանգի բոլոր բնակիչներուն կ'ազդարարէր թուրքերուն հետ բարեկամ մնալ, կարելոյթեամբ յիշելով ռուս ցարը որպէս երկրի ազատարարը:

(...) Ակնունի փաշային որպէս նուէր յանձնուեցան Կովկասէն ու նաեւ Պոստոնէն յատկապէս պատրաստուած դրօշակներ, որոնք կը կրէին “*Fédération révolutionnaire arménienne*” արձանագրութիւնը եւ դաշոյն մը, փետուր մը ու սուր մը կարմիր գունդի մը վրայ՝ ոսկեայ կարերով¹⁰¹:

Աքսորներուն ու սպանութիւններուն մասին, բնականաբար, միայն մանրութիւններ հասած էին արտասահման: Դանիէլ Վարուժանի, Ռուբէն Սեւակի ու իրենց երեք բախտակիցներուն սպանութենէն (26 Օգոստոս) ա-միս մը ետք՝ 29 Սեպտեմբերին, Առժամեայ մարմինը կը տեղեկացնէր.

Վարուժանի սպանութեան մասին ալ շատ կը խօսուի, բայց չկրցինք ստուգել, ինչպէս բոլորովին մոլոր կը մնայ այաջցիներուն պարագան: (...) Տոքթ. Ռ. Սեւակ Չիլինկիրեանը ճիշդ է. պատմութեան մը համաձայն, 5 հոգի, որոնց թուին Վարուժանն ու Ռ. Սեւակն էին, Չանկըրիէն Այաշ կը փոխադրուէին, ճամբան հրոսախումբ մը կը յարձակի, Սեւակ կը սպաննուի, մէկը կը փախչի եւ երեքը Էնկիրի կը հասնին: Ոչինչ գիտենք այդ մէկին փախչելուն կամ սպաննուելուն, որ կ'ըսեն Դանիէլ Վարուժանն էր, եւ միւս երեքի մասին¹⁰²:

Այս հիմքով, 6 Հոկտեմբերին *Հայաստան* յայտնած է, առանց յիշելու Վարուժանը, թէ Ռ. Սեւակ «ճամբան հրոսախումբի մը կողմէ յարձակման ենթարկուելով՝ սպաննուած է»¹⁰³: 3 Նոյեմբերին, *Արեւ* կը հրատարակէր «շնորհիւ կարգ մը նախախնամական պայմաններու» արտասահման անցած «պոլսեբնակ ծանօթ հայ անձնաւորութեան» մը տեղեկութիւնները.

¹⁰¹ Wolfgang Gust (hg.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, Springe, Verlag zu Klampen, 2005, էջ 314 (անգլերէն թարգմանութիւն՝ *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, New York-Oxford, Berghahn Books, 2016, էջ 394): Թիշքա գերման դեսպանատան տեղեկաբեր մըն էր, ինչ որ կը բացատրէ գաղտնի զեկոյցներուն առկայութիւնը (Hilmar Kaiser, “From Empire to Republic: The Continuities of Turkish Denial”, *Armenian Review*, Fall-Winter 2003, էջ 13):

¹⁰² Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 151-52: Կ'արժէ նշել, թէ Նոյեմբեր 1918ին բանաստեղծ Եղուարդ Գոլանճեան Վարուժանի սպանութիւնը տեղադրած է Քանլը-Տերէի ծորը՝ «հայ մտաւորականներուն մահաձորը. Այաշի եւ Գաղատիոյ միջեւ պեղուած անմոռանալի գերեզմանը ուր «ճառագայթն անգամ պիտի թաղուէր» ըստ Սատանին» (Ե. Գոլանճեան, «Զարչարապատում», *Նոր կեանք*, 7 Նոյեմբեր 1918):

¹⁰³ «Հայկական հալածանքը», *Հայաստան*, 23 Սեպտեմբեր (6 Հոկտեմբեր) 1915: Հմմտ.՝ «Հայաստանի շուրջ», *Հայրենիք*, 16 Նոյեմբեր 1915:

Զօհրապի սպաննությունը հաստատուած է. Քէլէկեան Չանդըը կը գտնուի. Տօքթ. Զիլինկիրեան (Ռ. Սեւակ) սպաննուած է, իսկ կինը՝ խենթեցած, Վարուժանի համար կը վախցուի թէ սպաննուած է, Զիլինկիրեանի հետ մէկ կառքի մէջ գտնուելուն պատճառաւ: Տօքթ. Տաղաւարեան, Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան եւ Սարգիս Մինասեան Տիգրանակերտ դրկուեցան, բայց լուր չկայ իրենցմէ¹⁰⁴:

Պատերազմէն ետք, Մերութան Պարսամեան գրած է, թէ «գերման դեսպանապօստը պաշտօնապէս հաղորդած է Տիկին Զիլինկիրեանին որ ամուսինը՝ Վարուժանին հետ, Այաշի ճամբուն վրայ, չէթաներէն յարձակում կրած մեռած է»¹⁰⁵: Զուիցերիացի Հելէն (Եանի) Աիլէ-Զիլինկիրեան Պոլիսէն յաջողած էր Սոֆիա անցնիլ մօր ու զաւակներուն հետ, եւ այնուհետեւ՝ Զուիցերիա: 4 Նոյեմբերին, տիկ. Սեւակ գերման դեսպանատան թարգման Հայկ Թայքեսէնեանին կը գրէր Լոզանէն.

Կը տառապիմ: Աստուծոյ սիրո՛ւն, ազնուութիւնը ունեցէ՛ք երթալ տեսնելու տիկին Վարուժանը եւ իրեն հարցնելու թէ ի՞նչ եղած է Մօնս. Տօլչիի¹⁰⁶ աշխատութեան արդիւնքը՝ ամուսինին վրայ: Ինծի համար ատիկա մեծ կարեւորութիւն ունի. որովհետեւ դեռ ծեռքս ապացոյց մը չունիմ Ռուբէնի մահուան մասին եւ կը յուսամ տակաւին¹⁰⁷:

ՍՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1916ԻՆ

Թրքական ոստիկանութիւնը աչալուրջ կը հետեւէր պոլսահայութեան շարժումներուն, մինչ գրաքննութիւնը գաւառներէն ստոյգ լուրերու թափանցումը կ'արգիլէր: Դեսպան Առոյոյի մէկ նամակը խօսուն վկայութիւնն է օսմանեան ապատեղեկատուական ցանցին: 21 Ապրիլին, ան կը յայտնէր Սպանիոյ արտաքին գործոց նոր նախարար Ալվարօ տէ Ֆիկերոային, թէ չէր հեռագրած գերմանացի մարաջախտ Գոլմար ֆոն տէր Կոլցի մահուան լուրը (19 Ապրիլ), որ նախորդ օրը հասած էր Միջագետքէն, «որովհետեւ վստահաբար դուք անելի շուր իմացաք, քան մենք այստեղ. նոյնը

¹⁰⁴ «Հայոց կացութիւնը Պոլիս եւ այլուր», *Արեւ*, 3 Նոյեմբեր 1915: Սեւակի կնոջ խենթենալը միայն փոխաբերական իմաստով կարելի է ընկալել:

¹⁰⁵ Մերութան Պարսամեան, «Հայ բանթօնը. մեր ազգային վերջին մեծ մարտիրոսները», *Շանթ*, 23 Նոյեմբեր 1918, էջ 15: Տե՛ս դեսպանատան կցորդ Քոնսթանթին ֆոն Նոյրաթի 5 Հոկտեմբեր 1915 թուակիր զեկոյցը վարչապետին (Lepsius, էջ 163) ու անոր կցուած թարգման Եոհաննէս Մորթմանի մանրամասն տեղեկագրութիւնները Սեւակի ճակատագրին մասին (DE/PA-AA/BoKon97 (Nr. 18-22), տե՛ս www.armenocide.de):

¹⁰⁶ Գերապայծառ Անճելօ Տոլչի (1867-1939).- Կ. Պոլսոյ պապական նուիրակն էր 1914-22ին:

¹⁰⁷ Պարսամեան, էջ 15-16: Ռուբէն Սեւակի աքսորի ու սպանութեան եւ դէպքի հետաքննութեան մասին, տե՛ս նաեւ՝ Taner Akçam, “The Chilingirian Murder: A Case Study from the 1915 Roundup of Armenian Intellectuals”, *Holocaust and Genocide Studies*, 1, 2011, էջ 129-36:

կը պատահի քաղաքէն դուրս պատահած ամէն ինչի հետ, որովհետեւ մենք գաւառներուն մէջ պատահածին մասին կ'իմանանք այն հեռագիրերէն, որոնք այդ լուրերը կը հաղորդեն ու իմ պաշտօնակիցներէս ոմանք կը սրանան իրենց կառավարութիւններէն»¹⁰⁸:

Տեղեկութիւններու չզոյոթեան պատճառով, շատերը կը կարծէին, թէ արեւմտահայ մտաւորականութիւնը ամբողջովին կորսուած էր: Այսպէս, Երեւան ապաստանած վանեցի մտաւորական Յովհաննէս Մխիթարեան համատեղած է նահատակներն ու յետագայ վերապրողները, բայց նաեւ տեղահանութենէն առաջ՝ Պոլիսէն 1913ին եւ 1914ին յաջորդաբար մեկնած Հրանտ Նազարեանցն ու Կոստան Զարեանը:

Մեռաւ վարպետ Զօհրապը, ոգեշունչ Զարդարեանը չկայ, հանճար Վարուժանը ողջ ողջ թաղած են, խօլական Սիամանթօն ո՞ր է, չգիտես...

Նոր ծլարձակող Ահարոնը, գեղեցկատես Գեղամը, նրբիմաստ Վ. Թաթուլը, շնորհալի Միսաքեանը, մեհենական Կ. Զարեանը, տաղանդաւոր Ռ. Սեակը ու բոլորի հետ, բոլոր հիները՝ Գեղամ, Թլկատինցին, Հրանդ, Օտեան, Ալիխար, Կիրճեան, Չիֆթէ Սարաֆ, ու մանաւանդ նորերը՝ Չէօկիւրեան, Զրաքեան, Նազարեան, Սիրունի, Պարսամեան, Էսաճանեան, Գօլանճեան, Մ. Սալբի, Քիւֆէճեան, ու հայ գրագիտուին՝ վիուկ Սիպիլը, Թէոդիկ Արշակուհին ու երազային Մաննիկը...¹⁰⁹:

Տեղեկատուական անորոշ վիճակը եւ արտասահման հասնող շփոթ եւ հիմնագուրկ լուրերը պատճառ դարձած են, որ 1916ին տակաւին դիմումներ կատարուին տարագրեալ մտաւորականներուն անունով: 17 Փետրուարին, Համազասպ (հաւանաբար՝ Համազասպ Սրուանձտեանց) Թիֆլիսէն հաղորդած է Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին Պուքրէշէն եկած լուրը, թէ Վարդգէս ողջ է եւ ապահով վայր մը կը գտնուի, իսկ ըստ տարածայնութեան, Ակնունի, Խաժակ ու Զարդարեան Պոլիս բերուած են¹¹⁰: Այդ լուրին աղբիւրը թերեւս Լ. Նազարեանցն էր, որ Սոֆիայէն անցած էր Պուքրէշ՝ Պուկկարիոյ պատերազմի մուտքէն եւ Հայաստանի փակումէն ետք:

23 Մարտին, Նազարեանց աքսորեալներուն հարցը արծարծած է Լեփսիուսին ուղղուած հեռագրով. «Ըստ տեղեկութիւններու, Ակնունի եւ [դաշնակցական ղեկավարները] Պոլիս կը բերուին դատաւարութեան համար: Անհրաժեշտ [են] անմիջական քայլեր: Հաճեցէք պատասխանը հաստատել հեռագրով: Լեռն[եան]»: 24 Մարտին Լեփսիուսէն այս տեղեկութիւնը ստանալէ ետք, յաջորդ օր Յիմմերման հեռագրած է Պոլսոյ դեսպանատան, որպէսզի օսմանեան կառավարութիւնը հապճեպ քայլերէ հե-

¹⁰⁸ Մէջբերումը տե՛ս՝ Ohanian, էջ 119:

¹⁰⁹ Յովհ. Մխիթարեան, «Թուրքահայ գրականութիւն», *Աշխատանք*, 4 Մայիս 1916:

¹¹⁰ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հայրոր ժԲ.*, էջ 190:

ռու մնայ¹¹¹: Սակայն, 2 Ապրիլին, նոր դեսպանը՝ Ֆրանց Ֆոն Վոլֆ-Մեթեռնիխ, պատասխանած է, թե «*Հայոց պարտիարքարանը վստահեցուց, որ լուրեր չկան Ակնունիի եւ դաշնակցական այլ ղեկավարներու մասին՝ անցեալ տարուան ամռան Հալեպէն դէպի Տիարպեքի մեկնելէ ետք: Ենթադրելի է, որ սպաննուած են ծամբու վրայ կամ Տիարպեքի հասնելէ ետք. ամէն պարագայի, շատ անհաւանական կը նկատուի, որ անոնք այստեղ վերադառնան*»: Անհիմն նկատելով Լեփսիուսի տեղեկութիւնները, ան դիտել տուած է, թէ օսմանեան հայատեաց ընթացքը նման ձեռնարկումներ ապարդիւն կը դարձնէր.

Նկատի ունենալով [օսմանեան] պարագլուխներուն մոլեռանդ ատելութիւնը հայերուն դէմ առհասարակ եւ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու ղեկավարութեան դէմ յատկապէս, կը կարծեմ որ նպաստաւոր արդիւնք մը պէտք չէ ակնկալել Ակնունիի եւ իր ընկերներուն մասին առնուելիք քայլերէ, նոյնիսկ եթէ պաշտօնական մտահոգութեան արտայայտութիւն մը ըլլայ¹¹²:

Տարագիրներու վերադարձին վերաբերեալ տարածայնութիւնը արդէն հասած էր անոնց ազատ արձակման մակարդակին: Նոյն օրը, Սիմոն Վրացեան Սոչիէն կը գրէր Հ. Յ. դաշնակցութեան Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին, թէ «*Բուքրէշից լուր եկաւ, թէ Ակնունիի եւ միւսների ազատման մասին տարածայնուած լուրը ճիշդ չէ*»¹¹³: Այս լուրին արձագանգները հասած էին հայ մամուլին: Մայիս 1916ին, *Կոչնակ* գրած է, թէ Պոլիսէն Թիֆլիս ժամանած պարսկահպատակ հայ մը յայտնած է, թէ «*Ռ. Զարդարեան, Խաժակ, Ակնունի եւ այլ քանի մը ծանօթ դէմքեր, իրենց քսորավայրէն Պոլիս փոխադրուել են, պատերազմական արեանին առջեւ դատուելու համար*»¹¹⁴:

Միւս կողմէ, Վոլֆ-Մեթեռնիխի պատասխանը չէր հասած Լեփսիուսին, քանի որ ան Յիմմերմանին ուղղած է ուրիշ նամակ մը 17 Ապրիլին.

Զուիցերիոյ հայկական կեդրոնական մարմինէն երէկ ստացանք հեռագիր մը, ըստ որուն Դաշնակցութեան ղեկավարները եւ հայ մտաւորականները, որոնք անցեալ տարուան 25 Ապրիլին քսորուած էին Թուրքիոյ ներսերը (Այաշ՝ Անգարայի մօտերը, Զանդըրի, Զորում, Հալեպ, եւ այլն), բերուած են Պոլիս պատերազմական ատեանէն դատուելու եւ կախաղան հանուելու համար: Ընդամէնը 190 ըլլալու են: Անոնց շարքին են Ակնունի, Խաժակ, Մալումեան [sic], Զարդարեան, Սիմանթօ եւ հայ մտաւորականութեան բոլոր կարկառուն դէմքերը: Դաշնակցական կեդրոնական մարմինը, մեր միջոցաւ, շտապ կը դիմէ կայսերական կառավարութեան հայ ազգի անունով, որպէսզի Պոլսոյ կայսերական դեսպանը կանխէ անոնց ղեկավարներուն եւ մտաւորականներուն

¹¹¹ DE/PA-AA/R14090 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1916-03-24-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1916-03-24-DE-001)):

¹¹² DE/PA-AA/R14090 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1916-04-02-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1916-04-02-DE-001)):

¹¹³ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հարոր ԺԳ.*, էջ 109:

¹¹⁴ «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 13 Մայիս 1916, էջ 526:

սպանությունը՝ ամենաճանր հարուածը, զոր կրնայ կրել ազգը ընդհանուր տեղահանութենէն ետք:

(...) Անոնց դէմ եղած ամբաստանութիւնները փաստացիօրէն անճիշդ են եւ միայն կրնան հիմնուած ըլլալ կաշառուած վկաներու եւ չարչարանքներով կորզուած ցուցմունքներու վրայ: «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէի ծրագրած մահապատիժին նպատակն է, բացի յագուրդ տալէ Հայաստանի մէջ ռուսական յաջողութիւններուն վրէժխնդրութեան զգացումին, հանրային մահապատիժով երեւոյթը ստեղծել, թէ ընդհանուր դաւադրութիւն մը երեւան բերուած է, այսպէս արդարացնելով ցարդ [գործադրուած] բնաջնջման քաղաքականութիւնը, եւ հիմնաւորել յետագայ գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը¹¹⁵:

22 Ապրիլին, Յիմմերման պատասխանած է, թէ նախորդ ամիսը Վոլֆ-Մեթեռնիխ այդ լուրերուն անհիմն ըլլալը ցոյց տուած է¹¹⁶: Այսուհանդերձ, 6 Յունիսին, Լեփսիուս նորէն խնդրած է միջամտել մահուան դատապարտուած ինը հայ ղեկավարներու ի նպաստ, վկայակոչելով 31 Մայիսին Պոլիսէն եկած հեռագիր մը: 23 Յունիսին, Յիմմերմանէն ստացած թելադրանքին հիմամբ, Վոլֆ-Մեթեռնիխ գրած է Ռէօսլէրին, որ 26 Յունիսին պատասխանած է, թէ նկատի ունենալով շրջանին մէջ տիրող իրավիճակը, «*դոյզն կասկած չկայ, որ յիշեալ անձերը սպաննուած են Հալէպի ու Տիարպեքիի միջեւ*»: 15 Յուլիսին, Գերմանիոյ դեսպանը այս լուրերը կը հաղորդէր Յիմմերմանին, աւելցնելով, որ վերջին շրջանին որեւէ դատաւճիռ գործադրուած չէ¹¹⁷:

Գերմանական միջնորդութեան զուգահեռ, միաժամանակ այլ ճամբով դիմում կատարուած էր Ալֆոնսօ ԺԳ.ին: Յունիս 1920ին, Ազգային պատուիրակութիւնը միջոցներ կը փնտռէր ելք մը գտնելու Կիլիկիոյ հայութեան դժխեմ իրավիճակին: 30 Յունիսի նիստին, Ռուբէն Որբերեան առաջարկած է դիմել Սպանիոյ, յիշելով, թէ «*պատերազմի միջոցին՝ գերիներու մասին այնքան կոչեր եւ դիմումներ եղան Սպանիոյ թագաւորին: Ն. Վեհափառութիւնը միշտ միջոցը գտաւ զանոնք պաշտպանելու*»: Արշակ Զօպանեան համաձայն գտնուած է, շեշտելով որ բոլոր չէզոք պետութիւններուն դիմում պէտք է ըլլար, ինչպէս եւ Պապին, այն վերապահութեամբ, որ «*չենք կրնար խոշոր ակնկալութիւններ դնել այդ դիմումներուն վրայ*»: Ան բերած է իբրեւ օրինակ Պօղոս Նուպար փաշայի դիմում մը, զայն թուագրելով պատերազմի սկիզբը:

Պատերազմին սկիզբը՝ երբ լուր առնուեցաւ, թէ թուրք կառավարութիւնը աքսորեր է հայ մտաւորականները, Պօղոս Փաշան իսկոյն դիմեց Սպանիոյ թագաւո-

¹¹⁵ Lepsius, էջ 252-53: Հմմտ.՝ Ռ. Լեոնեան [Լիպարիտ Նազարեանց], «Մեծ աղէտի օրերուն», *Հայրենիք ամսագիր*, Յուլիս 1928, էջ 110-11. նաեւ՝ Տաշեան, էջ 55-56:

¹¹⁶ DE/PA-AA/R14091 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1916-04-22-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1916-04-22-DE-001)) :

¹¹⁷ DE/PA-AA/R14092; BoKon172 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-06-06-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-06-06-DE-001)) :

րին, որպէսզի միջամտէ անոնց Պոլիս վերադառնալուն համար: Ն. Վեհափառութիւնը ապահովիչ պատասխան մը տուաւ, բայց արդիւնքը յայտնի է: Բացի մէկ քանիէն, բոլոր աքսորուած մտաւորականները սպանուեցան զարհուրելի պայմաններու մէջ¹¹⁸:

Հայ կաթողիկէ երեսփոխան Արամ Ինճիճեան, որ 1908-14ին, երիտասարդներու խմբակով մը, որուն մէջ նաեւ մտած էր Վարուժան 1912էն ետք, «*լծուած էր Կ. Պոլսոյ հայ կաթողիկէները հայացնելու հսկայ աշխատանքին*»¹¹⁹, աքսորեալ բանաստեղծէն նամակներ ու հեռագիրներ ստացած է Չանդըրըէն՝ Ապրիլ-Յունիս 1915ին, այդ առթիւ կապ պահելով անոր կնոջ հետ¹²⁰: 1931ին, Ինճիճեան վկայած է.

Չեմ գիտեր ո՞վ եւ ի՞նչպէս, կրցեր է, Ընդհ. պատերազմի շրջանին, Սպանիոյ վեհապետին ուշադրութիւնը հրաւիրելու Դ. Վարուժանի վրայ: Մեծասիրտ թագաւորը անձնական նամակ մը ուղղելով իր Պոլսոյ դեսպանին, կը յանձնարարէ անոր, խնդրել թուրք կառավարութենէն որ Վարուժանի կեանքը իրեն շնորհուի: Դեսպանը անմիջապէս, յատուկ գրութեամբ, կը դիմէ թուրք Արտաքին գործոց նախարար Խալիլ պէյի, որ ըստ սովորութեան կը խոստանայ հետեանք տալ խնդրոյն¹²¹:

¹¹⁸ Ա. Վիրաբեան, Գ. Աւագեան, Ռ. Գրիգորեան եւ Ա. Կիրիմեան (կազմողներ), *Համահայկական խորհրդակցութիւններ (1912-1920 թթ.). փաստաթղթերի եւ նիսիների ժողովածու*, Հայաստանի ազգային արխիւ, Երեւան, 2004, էջ 721:

¹¹⁹ Յ. Ամատունի, «Արամ Ինճիճեան», *Հայրենիք*, 26 Մարտ 1941:

¹²⁰ Ալբերտ Շարուրեան, *Դանիէլ Վարուժանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան պարզերգութիւն*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1984, էջ 239-44: Յայտնի չէ, թէ ի՞նչ կապ կայ Ա. Ինճիճեանի ու Չանդըրըէն վերադարձած եւ առաջին անունով անյայտ Ինճիճեանին միջեւ, զոր Թէոդիկ յիշած է «Դիմումներով՝ աքսորէ դարձող» խորագրին տակ («Ապրիլ Տասնըմէկ 1915», տե՛ս Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը, Ժ-ԺԴ. տարի, 1916-1920*, էջ 115): Ինճիճեան Վարուժանէն առաջին նամակը ստացած է 4 Մայիսէն առաջ. բանաստեղծին կողմէ անոր ուղղուած 30 Յուլիս 1915ի հեռագիրը տե՛ս՝ Դանիէլ Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հրտ. 3*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ 467, 644: Անցողակի նշենք, թէ կասկածելի է այն պնդումը, որ Վարուժան դիմած է Պոլսոյ Մխիթարեան վարժարանին՝ փրկութեան ակնկալիքով, եւ մերժումի արժանացած (Չենոբ Սուրէնեան, «Հայկական գայթակրութիւն մը Աստրիոյ մէջ», *Հայաստան*, 30 Նոյեմբեր 1922):

¹²¹ Արիւնճ [Արամ Ինճիճեան], «Ալֆոնս ԺԳ. եւ Դանիէլ Վարուժան», *Տեղեկատու Մուրափ-Ռափայէլեան նախկին աշակերտաց միութեան*, Մայիս-Յունիս 1931, էջ 72 (վերապտումը տե՛ս՝ նոյն, «Ալֆոնս [sic] ԺԳ. եւ Դանիէլ Վարուժան», *Յառաջ*, 6 Յուլիս 1948): Հմտ.՝ Հ. Ա. Երեմեան, «Դանիէլ Վարուժան (ինքնակենսագիր)», *Բազմավէպ*, Նոյեմբեր 1931, էջ 499. նաեւ՝ Կարլեն Դալլաքեան, *Արշակ Չօպանեան*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1987, էջ 330, ուր Ինճիճեանի յօդուածին թուականը 1939 դարձած է, գրաշարական վրիպակի մը պատճառով:

Ակնարկելով այս դեպքին, գրականագետ Հեկտոր Ռշտունի գրած է, որ «այս միջնորդության վաերական լինելու միակ հաւանականութիւնը այն է, որ ժամանակակիցների վկայութեամբ Պոլսում Ապրիլ 24ի ծերբակալութիւններից մի ժամանակ յետոյ յանկարծ լուր է տարածուած, թէ Վարուժանը արքորից ազատուել, փոխ է վերադառնում Չանկըրիից»¹²²: Հաւանաբար նկատի ունեցած է բանաստեղծին եւ անոր նահատակ ընկերներուն ազատ արձակումը հրահանգող հեռագիրը, որ Միքայէլ Շամտանճեանի վկայութեամբ Չանղըրը հասած է անոնց սպանութենէն մէկ օր ետք¹²³: Ինճիճեան, այս տեղեկութիւնը կրկնելով, աւելցուցած է, որ «Վարուժան դեռ նոր սպանուած էր այդ միջոցին»¹²⁴: Հրապարակաւ յայտնի չէր, որ այդ միջամտութիւնը հետեւանք էր Պօղոս Նուպարի դիմումին՝ Վարուժանի քստմնելի սպանութենէն ութ ամիս ետք, զուգահիշելով գերմանական հարցապնդումներուն:

Արդարեւ, 17 Ապրիլ 1916ին, Պօղոս Նուպար կը հեռագրէր թագաւորին. Քաջալերուած նորին վսեմութեան անշահախնդիր միջնորդութիւններէն, որոնք արդէն բազում զոհեր փրկած են ողջ մարդկութիւնը չարչարող այս պատերազմէն, թրքական հալածանքներու նահատակ հայերը յարգալից կերպով կ'աղաչեն նորին վսեմութենէն, որ յօժարի զիրենք իր բարձրագոյն հովանաւորութեան տակ առնել եւ սուլթանին մօտ միջամտել՝ փրկելու համար անարդարացիօրէն բանտարկուած հայ մտաւորականները, որոնք ռազմական ատենանի առջեւ պիտի ներկայանան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ որոնց միակ ոճիրը իրենց հայ ըլլալն է: Նորին կաթողիկէ վսեմութեան քրիստոնէական զգացումներուն դիմելով, կը խնդրեմ, որ յանուն բոլոր հայերուն, ընդունիք մեր յարգալից ու յաւերժական երախտագիտութեան մեծարանքը¹²⁵:

18 Ապրիլին, Ֆրանսայի մէջ Սպանիոյ դեսպան Ֆերնանտօ Լէոն ի Գասթիյօ (մարքիզ Տէլ Մունի) հեռագրած է թագաւորի քարտուղար Էմիլիօ Մարիա տէ Թոռէսին, թէ «քանի որ կ'ենթադրեմ թէ Նորին վսեմութեան հասած է Երոպայի մէջ Հայաստանի պատուիրակութեան նախագահին հեռագիրը, աւելորդ կը նկատեմ զայն վերարտադրել եւ նոյնիսկ նման այնքան շահեկան հարցի մը վրայ ուշադրութիւնը հրաւիրել: Ես ինծի կը թողալորեմ աւելցնել, սակայն, որ այսպէս սքանչելի տպաւորութիւն պիտի գործէր հոն խնդրուածին իրագործումը»¹²⁶:

¹²² Հեկտոր Ռշտունի, *Դանիէլ Վարուժան*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1961, էջ 58:

¹²³ Թէոդիկ, *Յուշարձան*, էջ 119: Ըստ Թալէաթի 28 Օգոստոս 1915ի հեռագրին Քասթեմունիի կուսակալին, «Չանղըրի մէջ փոքր. Ռուբէն Չիլինկիրեանը ազապ արձակելու հեռագիրը Քասթեմունիի գաւառական գրասենեակին ղրկուած էր 25 Օգոստոս 1915ին» (տե՛ս Akcam, էջ 132):

¹²⁴ Արինճ, «Ալֆոնսօ ԺԳ.», էջ 73:

¹²⁵ Beylerian, էջ 195. նաեւ՝ BN DNA:

¹²⁶ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 238:

Նոյն օրը, Թոռէս հեռագրած է Նուպարին. «Նորին վսեմութեան հրամանով, կը խնդրեմ Կոստանդնուպոլիս բանտարկուած մտաւորականներու անունները դրկել, ինչպէս նաեւ, ըստ կարելոյն, մանրամասնութիւններ դատապարտութեան պատճառներուն մասին»¹²⁷: Նուպար, իր կարգին, անմիջապէս դիմած է Ժընեւ բնակող Երուանդ Աղաթօնին, խնդրելով գոհացնել թագաւորին պահանջները կարելի փոյթով¹²⁸: Յաջորդ օր, Աղաթօն հեռագրած է Նուպարին.

Ըստ ստոյգ լրատուութեան, ահա անունները հայ մտաւորականներուն, որոնք պիտի դատուին պատերազմական ատեանի առջեւ. Մալումեան, Մինասեան, Եարճանեան, Գալֆայեան, Սարգիս Նիկողոսեան, Շահրիկեան, Զարդարեան, Վարուժան, Շահպազ, Հայկ Թիրեաքեան, Պարթեւեան¹²⁹:

Վերոյիշեալ ցանկէն միայն Սուրէն Պարթեւեան ողջ էր: Սիւսմանթօ եւ Թիրեաքեան մաս կը կազմէին Այաշ Պէլի եւ Անգարայէն քանի մը ժամ հեռու սպաննուած 54 հոգիին, իսկ Բարսեղ Շահպազ տարուած էր Խարբերդ՝ սպաննուելու համար¹³⁰: Սարգիս Նիկողոսեան անունը չկայ Թէոդիկի Յուշարձան Ապրիլ տասնըմէկիի ցուցակներուն մէջ, եւ կ'ենթադրենք, որ խօսքը Սարգիս Բարսեղեանի մասին էր: Միւս կողմէ, աւելի հնարաւոր կը թուի, որ «Գալֆայեան» ականարկէր հնչակեան Պետրոս Գալֆայեանին, որ սպաննուած էր Այաշի խումբի շարքին, քան՝ Չանդըրըի աքսորեալներէն դաշնակցական Յարութիւն Գալֆայեանին կամ համանուն հնչակեան գործիչին¹³¹:

Ամենայն հաւանականութեամբ, լուրը թրջական ծխածածկոյթ մըն էր, որ ուղղուած էր միջազգային ճնշումներուն հակադարձելու եւ, մանաւանդ, դէմ դնելու գերման դեսպանատան՝ արդէն իր երկրորդ փուլին մտած սպանողը կասեցնելու երկչոտ, ձեւական փորձերուն:

Նոյն օրը, Պօղոս Նուպար շնորհակալութիւն յայտնած է Թոռէսին՝ թագաւորի ցուցաբերած հետաքրքրութեան համար, աւելցնելով.

(...) Դժբախտաբար, ճշգրիտ տուեալներ կը պակսին մեզի, չկարենալով հեռագրել կամ հաղորդակցիլ Պոլսոյ հետ, պատերազմական ատեանին առջեւ բերուող բանտարկեալներու թիւին մասին: Գիտենք որ անոնց շարքին կը գտնուին ա) Մալումեան Ակնունի [sic], բարձրարժէք մտաւորական գրող մը, բ) Խաժակ, պատմութեան եւ քաղաքական գիտութեանց դասախօս: Հաւանաբար մեծատաղանդ բանաստեղծներ Դանիէլ Վարուժան եւ Ատոմ Եարճանեան եւս, ու թերեւս ուրիշներ ալ: Կ'անգիտանք, թէ ի՞նչ ոճի իր համար մեղադրուած են, որմէ յայտնապէս անմեղ են: Կ'ենթադրուի, որ կ'ամբաստանուին ապստամբութիւն մը խթանած ըլլալու մէջ: Ահա նոյն սուտ պատճառաբանութիւնն է, որ

¹²⁷ Beylerian, էջ 196: Ֆրանսերէն հեռագրին բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹²⁸ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹²⁹ Beylerian, էջ 196:

¹³⁰ Ղազարեան, «Մեծ Եղեռնը»:

¹³¹ Թէոդիկ, Յուշարձան, էջ 33-34, 46:

վկայակոչուած է սպաննել տալու համար 800.000 անմեղ զոհերը, մեծաւ մասամբ բաղկացած ծերունիներէ, կիներէ եւ երեխաներէ, ըստ հայ ցեղը բնաջնջելու կանխամտածուած ծրագրին: Այս մտաւորականները նոյնքան անմեղ են, որքան անոնք¹³²:

Նուպար հեռագիրը աւարտած է հետեւեալ խօսքերով.

Նորին վսեմութենէն խնդրեցէք միայն, որ եթէ բարեհաճի գործել այս արարքը, թող ընէ յանուն քրիստոնէական մարդասիրութեան իր վեհանձն զգացումներուն՝ առանց անունս յիշելու, որովհետեւ Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահի եւ մեր ազգային եկեղեցւոյ վեհապետ նորին սրբութիւն կաթողիկոսի ներկայացուցիչի իմ հանգամանքներով, միջնորդութիւնս միայն կրնայ մեղադրեալներուն վնաս պատճառել [Բարձրագոյն] Դռան առջեւ¹³³:

Նոյն օրը մարքիզ Տէլ Մունիին գրած իր նամակին մէջ, Նուպար կցած է յիշեալ պատասխանին պատճէնը, ընդգծելով, որ տեղեկութիւններու անբաւարարութիւնը հետեւանք էր հաղորդակցութիւններու աննպաստ վիճակին, ինչպէս եւ օսմանեան ջանքերուն՝ *«ընթացակարգը գաղտնի պահել մինչեւ կատարուած իրողութիւնը»*: Ան կրկնած է նաեւ իր անունը չյիշելու խնդրանքը, *«որովհետեւ որեւէ հայկական միջամտութիւն միայն կրնայ վնասել ամբաստանեալներուն Դռան մօտ եւ ի մասնաւորի իմս, որ յոռի ընդունելութիւն պիտի ունենար Երիտասարդ թուրքերու կառավարութեան կողմէ (...)*»¹³⁴: Արդարեւ, Նուպար օսմանեան կառավարութեան հանրային թշնամիներուն մաս կը կազմէր 12 Օգոստոս 1915էն, երբ Պոլսոյ պատերազմական ատեանի նախագահութիւնը շարք մը մեղադրանքներով ձերբակալութեան հրամանագիր արձակած էր անոր դէմ, ազդարարելով, թէ դատավարութիւնը տեղի պիտի ունենար ի բացակայութեան, եթէ տասը օրէն ամբաստանեալը նախագահութեան դատուելու դիմում չկատարէր¹³⁵: Հրամանագիրը անտեսուած էր, անշուշտ. 10 Մայիս 1916ին, Իթթիհատի *Թանիին* օրաթերթը կը հրատարակէ Նուպարը մահուան դատապարտող պատերազմական ատեանի վճիռը, սուլթանի վաւերացումէն ետք¹³⁶:

Աղաթոնի պատասխանին հետքը չկայ Ազգային պատուիրակութեան արխիւին մէջ, եւ անհաւանական չէ, որ Նուպարի ձեռքը անցած չըլլայ: Արդարեւ, վերջինս յիշած է Խաժակը, որ կը պակսի Աղաթոնի ցանկին

¹³² Beylerian, էջ 197 (ընդգծումը մերն է). նաեւ՝ BN DNA: Ասիկա կը սրբագրէ Վ. Գաբրիէլեանի հաստատումը, թէ *«Նուպարը հեռագրում է Պոլսի իր բարեկամներին, ճշդում ցուցակը»* (Գաբրիէլեան, *Դանիէլ Վարուժան*, էջ 409):

¹³³ Beylerian, էջ 197. նաեւ՝ BN DNA:

¹³⁴ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹³⁵ «Ձերբակալման հրամանագիր», *Բիւզանդիոն*, 12 Օգոստոս 1915: Հմմտ.՝ *Արեւ*, 8 Սեպտեմբեր 1915:

¹³⁶ «La condamnation de Boghos Nubar pacha», *Le Temps*, 16 mai 1916. «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 24 Յունիս 1916, էջ 682:

մէջ, եւ որոշ տատամսում կը ցուցաբերէ «մեղադրեալ»ներու անուններ տալու ատեն, ընդունելով վաւերական տեղեկութիւն չունենալը անոնց ճշգրիտ թիւին մասին¹³⁷:

21 Ապրիլին, Առոյո արտաքին գործոց նախարարութեան ուղարկած է կեղծիքներով հարուստ այլ թրքական հրատարակութիւն մը՝ «Հայկական յեղափոխական կոմիտէներու պահանջները եւ խռովութիւնները», այս անգամ՝ գերմաներէն թարգմանութեամբ (*Die Leidenschaft und Bewegung armenischer Revolutionäre*): Անոր կից նամակին մէջ շարադրուած դեսպանի կարծիքները պարտադրած են Թիւնալին եզրակացնելու, թէ «նկարի ունենալով անոր կասկածամիտ մօտեցումը *Բարձրագոյն Դռան նախորդ հրատարակութիւններուն նկարմամբ եւ ընդհանուր մօտեցումը Երիտասարդ թուրքերու փոքրամասնութիւններու քաղաքականութեան հանդէպ, կարելի է ըսել, թէ սպանացի դիւանագէտը կը բաժնէր հայկական փաստարկներն ու տեսակէտերը*»¹³⁸:

Բնական է, որ մտաւորականներու անորոշ ճակատագիրը ծնունդ տար անպտուղ դիմումի մը եւ: Սպանական կողմը իր խոստումին տէր կանգնած էր: 22 Ապրիլին, Առոյո գրած է Թոռէսին, թէ «պարիս ունեցած եմ ստանալու հայերու վերաբերեալ երկրորդ հեռագիրը եւ կը կարծեմ, որ աւելորդ է ձեզի յայտնել, թէ առանց ժամանակ կորսնցնելու ամբողջ ազդեցութիւնս, գործունէութիւնս ու շահագրգռութիւնս ի սպաս դրած եմ ինծի յանձնարարուածը գործադրելու համար: Սակայն, եթէ չեմ սխալիր, անոնցմէ ոմանք առաջին յանձնարարութեան հետ նոյնական են. տեսնենք»¹³⁹: Ըստ երեւոյթին, անունները կրկնուած էին հեռագիրերուն մէջ (առաջինին բովանդակութիւնը մեզի յայտնի չէ), բայց յստակ է, որ երկրորդը Ակնունիի, Խաժակի, Սիամանթոյի եւ Վարուժանի անունները կը պարունակէր: Նոյն օրը, Առոյո թագաւորի քարտուղարին հաղորդած է Խալիլի հաւաստիացումը, թէ թուրքերը «կը փափաքին ընդառաջել նորին վսեմութեան ազնիւ նախաձեռնութեան՝ եթէ կարելիութիւնը ունենան, եւ ըստ այնմ, թոյլ տամ որ իր դահլիճի ընկերներուն հետ ամենէն յարմար ծրագիրը գծուի՝ առաքելութեան յաջողութեան համար: Ան ինծի վստահեցուցած է, թէ շուրտով պատրասխան մը պիտի տայ, որ ըստ տեղոյս կառա-

¹³⁷ Մտաւորականներու ճակատագրին մասին անորոշութիւնը շարունակուած է մինչեւ պատերազմի վերջը, ինչպէս ցոյց կու տան 1916-18ին գրուած դաշնակցական գործիչներու նորայայտ շարք մը նամակներ (Փամպուքեան, *Նիւթեր, հատոր ԺԲ*, էջ 209. նոյն, *Նիւթեր, հատոր ԺԳ*, էջ 22, 34, 46, 423), ինչպէս եւ Ա. Զօպանեանի պոլսահայ բարձրաստիճան հոգեւորականի մը (թերեա՝ 1916-18ին պատրիարքական փոխանորդ Գաբրիէլ արք. Ճէվահիրճեանին) ուղղուած 20 Նոյեմբեր 1918ի նամակը («Անտիպ նամակ մը Արշակ Զօպանեանէն», *Նայիրի*, 27 Յունիս 1971, էջ 3):

¹³⁸ Tunali, "The Perception", էջ 94:

¹³⁹ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 310.

վարության փափաքին գոհացուցիչ պիտի ըլլայ՝ որքան որ իրենց ձեռքը ըլլայ»¹⁴⁰:

Միաժամանակ, տեսակցելով Ռուսաստանի դեսպան կոմս Ալեքսանդր Իզվոլսկիի հետ, Նուպար զայն տեղեակ պահած է իր հեռագրին եւ պատասխանին մասին¹⁴¹: Ըստ երեսոյթին, Առոյո թագաւորի խնդրանքին անդրադարձած է 24 Ապրիլին, Խալիլ պէյին ուղղուած նամակով մը, որ կը գտնուի թրքական արխիւներուն մէջ¹⁴²: 25 Ապրիլին, սպանացի թագաւորը հեռագրած է Տէլ Մունիին. «Հեռագրած եմ Պերլինի եւ Պոլսոյ դեսպաններու՝ անոնց յանձնարարելով հայերը»¹⁴³: Յաջորդ օրը, Պօղոս Նուպար կը գրէր Թոռէսին, թէ Տէլ Մունի իրեն լուր տուած էր թագաւորի հեռագրին մասին. «Կը խնդրեմ որ նորին վսեմութիւնը ընդունի իմ անենալարգալից եւ խոր երախտագիտութեան արտայայտութիւնը իր օգոստոսական միջամտութեան համար. ինչ ալ ըլլայ արդիւնքը, հայերը երբեք պիտի չմոռնան Նորին կաթողիկէ վսեմութեան բարեսրտութեան ու մարդասիրութեան նոր արարքը»¹⁴⁴: Միաժամանակ, միեւնոյն բովանդակութեամբ նամակ մը կը գրէր Տէլ Մունիին¹⁴⁵:

Նոյն միջոցին, 26 Ապրիլին, Տոլչի այցելած է Պոլսոյ սպանական դեսպանատունը, ընկերակցութեամբ գերման կաթողիկէ հոգեւորականի մը, որ ականատես եղած էր Անգարայի հայ կաթողիկէներու դէմ հալածանքներուն եւ տեղահանութեան: Տոլչի եւ անանուն հոգեւորականը խնդրած են, որ Առոյո միջամտէ ու բողոքէ յանուն կաթողիկէ Սպանիոյ: Դանիոյ դեսպան Քարլ Էլիս Վանտէլ յաջորդ օրը տեղեկագրած է Արտաքին գործոց նախարար Էրիք Սքաւենիուսին, անելցնելով, թէ ըստ անոնց, սպանական դեսպանատան դիմելու պատճառն այն էր, որ գերմանական եւ աստրիական դեսպանատուները՝ հակառակ 58 միլիոն կաթողիկէ ներկայացնելու իրենց հանգամանքին, իրենց մշակած յարաբերութեամբ կը ձգտէին որեւէ կերպով չվիրաւորել թրքական կառավարութիւնը, անկարելի դարձնելով, որ դիմէին հայոց անունով¹⁴⁶:

¹⁴⁰ Նոյն:

¹⁴¹ Վաչէ Ղազարեան (կազմող), *Ազգային պատմութեան գործունէութիւնը 1915-1916 (վաւերագրեր)*, հրատ. Հ.Բ.Ը. Միութեան Վահրամ Ապտալեան մշակութային հիմնադրամի, տպ. Շիրակ, Պէյրութ, 2017, էջ 309:

¹⁴² Յարութ Սասունեան, «Օսմանեան արխիւներուն մէջ գտնուող Յեղասպանութեան փաստաթուղթերուն բացայայտումը», *Ազդակ*, 14 Օգոստոս 2009:

¹⁴³ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA: Մեքենագրական վրիպակի մը պատճառով, հեռագիրը կանխաւ թուագրուած էր 25 Ապրիլ 1915 (Ղազարեան, *Ազգային պատմութեան*, էջ 455):

¹⁴⁴ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 310: Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս BN DNA:

¹⁴⁵ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹⁴⁶ DK/RA-UM/Gruppeordnete sager 1909-1945. 139. N. 1, *Armenien” ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-04-27-DK-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-04-27-DK-001)) :

Ըստ Ինճիճեանի, օսմանեան կառավարութեան պատասխանը ուշացած ըլլալով, սպանացի դեսպանը գործին հետապնդումը յանձնած է պաշտօնատարի մը, որուն անունը յիշուած չէ: Առոյոյի պաշտօնագիրը թրքական դիւանական բաւոյններուն մէջ կորսուած է եւ «*պաշտօնատարը կը սփիւտուի անձնապէս դիւանները պարզելու եւ յաջողելով պաշտօնագիրը գտնել, կը յանձնէ զայն վերստին նախարարին*», որմէ ետք Իսալի խոստացած է շուտափոյթ պատասխան: Ինճիճեան իր վերոյիշումին մէջ այդ դէպքը 1915 թուագրած է, աւելցնելով, որ «*շատ կը տարակուսիմ որ դեսպանատան պաշտօնագրին կորսուելու խաղը՝ տարաբախտ Վարուժանը մեղցնելու եւ Սպանիոյ թագաւորին կողմէ եղած խնդրանքին հետեւանք չտալու համար պատրուակ մըն էր*»¹⁴⁷:

18 Ապրիլ/1 Մայիսին, արտաքին գործոց նախարարութեան ենթաքարտուղար Իսմէթ գաղունի յուշագիր մը յղած է Թալէաթին, որ կը պարզէ Ինճիճեանի վերոյիշած ձգձգումը.

Սպանացի դեսպանը մեզի տեղեկացուցած է, որ Սպանիոյ փառաւորեալ թագաւորը հեռագրով հաղորդած է նորին վսեմութեան՝ վսեմաշուք գահակալն ու փառաւորեալ մեծ վեհապետը, որ կ'ապաւինի անոր մեծ բարեսրտութեան լոյսին, յանուն [հետեւեալ] անձերուն՝ Մալուկեան Ակմունի [sic]՝ գրագէտ, Դանիէլ Վարուժան՝ գրականութեան նուիրեալ, Խաժակ՝ պատմութեան ուսուցիչ, եւ Ատոմ Եարճանեան՝ նոյնպէս գրականութեան նուիրեալ, որոնք ներկայիս կը դատուին եւ մահապճոհ ենթարկուելու վտանգի տակ են: Եթէ, քննութենէ ետք, յիշեալ անձերուն մասին վճիռ մը կացուցանուի, մեծ վեզիրին գրասենեակը հակամէտ է անոր գործադրումը յետաձգելու եւ իրերու ներկայ վիճակը հաղորդելու առ որ անկ է, անոնց ի նպաստ ներումի հրամանագիր շնորհելով¹⁴⁸:

Գերմանիոյ մէջ Սպանիոյ դեսպանը՝ Պեռնապէ, 6 Մայիսին Թոռէսին տեղեկագրած է Պոլսոյ դեսպանատունէն հետեւեալ հեռագրի ստացումը. «*Նորին վսեմութեան անձնական քարտուղարին. «Արտաքին գործոց նախարարը ինծի կը վստահեցնէ, թէ ներքին գործոց նախարարը շահագրգռութեամբ կը պրպտէ չորս հայերուն ուր ըլլալը, կը փափաքին ընդառաջել Նորին վսեմութեան, կը խոստանան շուտափոյթ պատասխան*»¹⁴⁹:

10 Մայիսին, Առոյօ գրած է Իսալիին, նշելով 1 եւ 8 Մայիսի իրենց տեսակցութիւնները, ուր յիշուած էին քանի մը հայեր, որոնց ներումը խնդրած էր Սպանիոյ թագաւորը, եւ աւելցնելով, որ Դանիէլ Վարուժանն ու Դանիէլ Չալուքեարեանը նոյն անձն էին: Ըստ իր տուեալներուն, բա-

¹⁴⁷ Արինճ, «Ալֆոնսօ ԺԳ.», էջ 73:

¹⁴⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, DH. EUM.5.ŞB. 26/23 18N 1334: Շնորհակալ ենք պատմաբան Աքչամին, որ տրամադրած է մեր օգտագործած երկու օսմաներէն փաստաթուղթերուն բնագիրերն ու անգլերէն թարգմանութիւնները:

¹⁴⁹ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 239: «Չորս հայերը» Պոլսոյ Նուպարի յիշած անուններն էին՝ Ակմունի, Խաժակ, Վարուժան եւ Սիւսմանթօ:

նաստեղծը Չանդլըրը մնացած էր գոնե մինչեւ 20 Օգոստոս, որմէ ետք «հաւանաբար ուղարկուած է Այաշ»: Յայտնած է, որ «կը փութամ հաղորդել նախընթաց տեղեկութիւնները՝ օսմանեան կառավարութեան հրահանգած պրպտումները դիւրացնելու ցանկութեամբ, եւ առիթէն կ'օգտուիմ ձերդ գերազանցութեան տեղեկացնելու, որ նոր հրահանգներ ստացած եմ, պահանջելով աշխուժացնել քայլերս վերոյիշեալ անձերու ճակատագրին առնչութեամբ»¹⁵⁰:

11 Մայիսին, Թոռէս տեղեկութիւններ տուած է Տէլ Մունիին վերջին զարգացումներուն մասին: Վերջինս զանոնք փոխանցած է Պօղոս Նուպարին, որ 14 Մայիսին հեռագրած է Թոռէսին:

Օսմանեան նախարարին պատասխանը ցոյց կու տայ, որ Նորին Վսեմութեան հրամանով առնուած քայլերը սպասուած ազդեցութիւնը ունեցած են եւ մեզի փրկութեան յոյս կը ներշնչեն այն զոհերուն համար, որոնցմով թագաւորը յօժարած է հետաքրքրուիլ իր բարութեան մէջ: Հաճեցէք մատուցել շատ քրիստոնեայ նորին վսեմութեան բոլոր հայերուն շատ յարգալից երախտագիտութեան նոր արտայայտութիւնը անոր յօժարակամ եւ վեհանձն միջամտութեան համար¹⁵¹:

Թրքական «պրպտումները» երկու ամիս եւս պիտի տեւէին: Առոյս արդէն վարժ էր անոնց ընթացքին. Փետրուար 1916ին գրած էր իր կառավարութեան, ակնարկելով գերեվարուած դաշնակից զինուորներու, թէ «*ոչ իսկ մէկ հոգիի մասին լուր տրուած է այս կառավարութիւնը. պատասխանը միշտ նոյնն է՝ ժխտական, լուր չկայ այս անհատին մասին*»¹⁵²: Ըստ Ինճիճեանի, Խալիլ սպանական դեսպանատան հաղորդած է, թէ Վարուժան Չանդլըրէն զինուորագրուել ու կովկասեան ճակատ դրկուել էր, եւ հոն մարտի պահուն ընդհանուր շփոթութենէն օգտուելով ռուսական կողմը անցեր էր¹⁵³: 5/18 Յուլիսին, Խալիլին ուղղուած Թալէաթի գաղտնի յուշագիրը կը հաստատէ Ինճիճեանի վերոյիշումը Վարուժանի «դասալքութեան» մասին, իսկ մասամբ՝ մանրամասնութիւնները:

Անցեալ տարի, Մալումեան Աղունի [sic], Դանիէլ Վարուժան, պատմութեան ուսուցիչ Խաժակ եւ Ատոմ Եարճանեան անունով անձերը դատավարութեան ենթարկուած էին՝ ուղղակի մասնակցած ըլլալով հայկական կոմիտէներուն յե-

¹⁵⁰ BOA. HR. SYS. 2875/6: Ֆրանսերէն նամակին լուսանկարչական պատճենին համար, տե՛ս՝ «Նոր փաստաթուղթ. 1916 թ. Իսպանիայի թագաւորը շարունակում է ջանքեր գործադրել Դանիէլ Վարուժանին փրկելու ուղղութեամբ», Akunq.net, 31 Յունուար 1917 (<https://akunq.net/am/?p=54392>):

¹⁵¹ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹⁵² Մէշքերումը տե՛ս՝ María del Mar Mairal Domínguez, “La Oficina de la Guerra Europea”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 247:

¹⁵³ Արինճ, «Ալֆոնսո ԺԳ.», էջ 73:

դափոխական ծրագրերուն, եւ դատավարութեան ընթացքին, հրահանգի մը հետեւելով, փոխադրուեցան Տիարպեքիի պատերազմական դատարանը: Ստոյգ տեղեկութիւններ կան, որ Տիարպեքիի ճամբուն վրայ, անոնք խաբած են պահակները եւ փախած՝ Ռուսաստան: Այստեղ կը հաստատուի, որ Իսթանպուլի ոստիկանական իշխանութիւնները ոչինչ ըրած են յիշեալ անձերուն կապակցութեամբ¹⁵⁴:

Սպանական դեսպանատունը, թրքական «ստոյգ տեղեկութիւններ»ուն հաւատք չընծայելով, դիմած է հայկական շրջանակներու, գրած է Ինճիճեան, որ «պատերազմի շրջանին Վարուժանի ընտանիքին հետ յարաբերութիւնը պահող միակ անձն էր»: Հարցը հետապնդող սպանացի պաշտօնեան դիմած է իրեն բարեկամ՝ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի նախկին աշակերտի մը: Վերջինս իր կարգին օգնութեան կանչած է Ինճիճեանը, որ ըստ երեսոյթին արդէն ծանօթ էր բանաստեղծի սպանութեան պարագաներուն¹⁵⁵:

Առոյլի ջանքերը «բաղիւնը են ոճրագործ կառավարութեան սպութեամբ սքողեալ անդրդուելի չկամութեան», արձագանգած է Չօպանեան, իսկ Ալֆոնսօ ԺԳ. «ըրաւ անշուշտ ինչ որ կրնար (...), բայց չյաջողեցաւ իր փափաքած արդիւնքը ձեռք բերել, դիմացն ունենալով ոչ թէ մարդկային կառավարութիւն մը, այլ ճիւղներու ջոյի մը»¹⁵⁶:

Անդրադառնալով Ինճիճեանի վկայութեան, գրագէտը ամեցուցած է շահեկան վկայութիւն մը, որ կրնայ 1915ին կամ 1916ին վերաբերելի.

Մէկէ ամելի դիմումներ պէտք է եղած ըլլան. ես գոնէ ատոնցմէ մէկը որոշ գիտեմ. դեռ պահած ունիմ պատճէնը այն խնդրագրին զոր այդ օրերուն մեզի հասնող լուրերուն աղթած մղձաւանջային անձկութեան մէջ՝ ուղղեցի Ալֆոնսօ ԺԳ. թագաւորին. նամակէ ամելի յուշագիր մըն էր, ուր թուած էի քսոյրի դրկուած հայ մտաւորականներուն անունները, անոնց մեծագոյններուն բացառիկ արժէքը մատնանիշ ընելով եւ իրմէ խնդրելով միջամտել այդ քաղաքակրթական արժէքները կորուստէ ազատելու համար: Սիրալիք եւ խոստմնատու պատասխան մը ստացայ իր քարտուղարութենէն¹⁵⁷:

Այդ պատճէնին հետքը չէ յայտնուած Չօպանեանի ծովածաւալ արխիւին մէջ, բայց գտած ենք երկու փաստաթուղթեր, որոնք կ'առնչուին մեզ հետաքրքրող նիւթին: Առաջինը Ալֆոնսօ ԺԳ.ի քարտուղար Թոռէսի 12

¹⁵⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, DH. EUM.5.ŞB. 26/23 18N 1334: Հմմտ.՝ Թալէաթի 6 Յուլիս 1916ի օսմաներէն յուշագիրը՝ նմանօրինակ բովանդակութեամբ («Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում օսմանեան կառավարութեան ստայօր նամակը՝ Իսպանիայի թագաւորին», *Akunq.net*, 26 Յունուար 2017. <https://akunq.net/am/?p=54321>):

¹⁵⁵ Արինճ, «Ալֆոնսօ ԺԳ.», էջ 73:

¹⁵⁶ Արշակ Չօպանեան, «Քրոնիկ», *Անահիտ*, Բ. շրջան, Մայիս-Օգոստոս 1931, էջ 165:

¹⁵⁷ Նոյն:

Յունուար 1917ի մեքենագիր նամակն է, որ կը հաաստէր թագաւորին ուղղուած Չօպանեանի 25 Դեկտեմբեր 1916ի նամակին եւ անոր կցուած *Ֆիկառօ* օրաթերթի յօդուածի մը ստացումը: Սպանական արխիւներու ապագայ հետազոտութիւնը պիտի պարզէ անոնց բովանդակութիւնը, քանի որ Թոռէս ընդամենը հաաստած է. «Նորին վսեմութիւնը ինծի կը յանձնարարէ ըսել ձեզի, թէ պիտի ջանայ հայոց ի նպաստ կարելին ընել իր կառավարութեան հետ համաձայնաբար»¹⁵⁸:

Թոռէսին թուագրումի սխալ մը վերագրելու պարագային, կարելի է ենթադրել, որ Չօպանեան ղրկած էր 26 Դեկտեմբեր 1916ի *Ֆիկառոյի* մէկ անդրադարձը, որ հետեւեալ նախաբանով լայնօրէն կը մէջբերէր Մեծ Եղեռնի ականատես եւ Հալէպի գերմանական վարժարանի ուսուցիչ Մարթին Նիեփակէի վկայութիւնները. «Ասիկա նուիրուած է նախագահ Ուիլսընին, որ կը ձեռացնէ, թէ չի գիտեր ի՞նչ էր Գերմանիոյ վարուելակերպը փոքր ազգութիւններուն հանդէպ»¹⁵⁹:

Երկրորդ փաստաթուղթը 21 Ապրիլ 1917 թուակիր եւ սպանացի թագաւորին ուղղուած Չօպանեանի ֆրանսերէն մէկ նամակին անընթեռնելի սեւագրութիւնն է, որմէ միայն յստակ է, թէ ստացուած նամակի մը պատասխանն է՝¹⁶⁰:

Չօպանեան վստահաբար տեղեակ չէր, որ Նոյեմբեր 1916ին սպանացի լրագրող ու գրագետ Մանուէլ Պուենսօ (1874-1936) հրատարակած էր հայերը բնաջնջելու թրքական քաղաքականութիւնը դատապարտող ուժգին յօդուած մը, որ առաջին պարբերութեան մէջ կ'ամփոփէր իր ուղղութիւնը. «Թուրքերը համակարգ մը որդեգրած են խեղդելու համար ապստամբութեան որեւէ փորձ, որ կարենայ պատահիլ իրենց ենթակայ ժողովուրդներուն մէջ. իրենց մեթոդիկ բնաջնջումը: (...) Թուրքիա իր ամբողջ կառավարութեան փորձառութիւնը կ'ամփոփէ արմատական եւ գործնական համակարգով մը՝ կախաղանը»: Ընդարձակօրէն մէջբերելէ ետք Հոկտեմբեր 1915ի Նիեփակէի եւ երեք պաշտօնակիցներու նամակը Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարին, Պուենսօ հարց տուած է, թէ «*հանդուրժելի՞ է, որ էնվէր փաշային հետեւող վայրենիներու հորդան ընդունուի իբրեւ կազմակերպ ազգ*»: Այստեղ կոչ ուղղած է, որ Սպանիա իր խօսքը ըսէ.

Կրնա՞նք անզգայօրէն դիտել բարբարոսութեան արձակումը, ինչպէս տեղի ունեցած է Թուրքիոյ մէջ: Ի՞նչ պիտի վտանգէր Սպանիան բարձրացնելով իր ծայրն՝ խիստ բողոքի հնչեղանգով, ի պաշտպանութիւն Սուրիոյ եւ Հայաստանի խեղճ էակներուն, որոնք չարչարուած են օսմանեան վայրենութեան կողմէ: Թերեւս մեր արքայի բարոյական մեծ հեղինակութիւնը, զոր ողջ Եւրոպան կը

¹⁵⁸ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, Յրդ բաժին, թիւ 3493:

¹⁵⁹ “L’Allemagne et l’Arménie”, *Le Figaro*, 26 décembre 1916:

¹⁶⁰ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, Յրդ բաժին, թիւ 15:

ճանչնայ, առանձնաշնորհումը ունենայ լսելի դառնալու այս պահերուն, երբ կարծես նոյնիսկ մարդկային իրաւունքը չեղեալ համարուած է:

Պունէօ յիշած է քրիստոնեաներու ներկայութիւնը Հայաստանի եւ Սուրիոյ մէջ, ինչպէս եւ Սպանիոյ երբեմնի գերիշխանութիւնը Սուրբ Տեղեաց մէջ, շեշտելով Ալֆոնսօ ԺԳ.ի անձնագոհ յարատեւութիւնը՝ ռազմագերիներու ընտանիքներուն օժանդակելու, եւ անոր վայելած յարգանքը ամենուրեք, ու եզրակացուցած, որ թագաւորին խօսքը, «*ուրեմն, անխոհեմ չէ ենթադրել, որ այժմ պատերի կրնայ ըլլալ եւ շարք հաւանաբար՝ արդիւնաւէտ*»¹⁶¹:

Յունուար 1917ին, իրաւագէտ եւ համալսարանի դասախօս Քամիլօ Պարսիա (1888-1977), ամբողջութեամբ բերելով գերմանական ուրիշ վկայութիւն մը, կը գրէր, թէ գերմանա-թրքական դաշինքը արտայայտութիւնն էր Պերլին-Պոլիս առանցքի մը՝ ազգային կրօնքի վերածուած քրիստոնէութեան եւ իսլամի միացման, ինչ որ կը ստեղծէր բաժանարար գիծ մը Եւրոպայի մէջ: Հեղինակը եզրակացուցած է.

Գործի պահը հասած է. թող ծնի Սպանիոյ մէջ: Մեր երկրորդ Reconquista¹⁶² պիտի ըլլայ, առանց արեան եւ առանց մարտերու: Ո՛չ թէ Յորդանան գետի, այլ Եփրատի կանաչաւուն հունին մէջ պիտի կարողանանք լուալ մեր մեղքերը: Յիշենք մեր եղբայր հայերը, եւ եթէ, զանոնք սիրելու եւ պաշտպանելու համար, պէտք է մեր ոգիէն դուրս հանել անոնց դահիճներն ու մեղսակիցները՝ ընենք ատիկա: Թող խօսի Սպանիան: Թող այդքան անարգանքի դէմ բողոքող չպակսի մեր խորհրդարանին մէջ: Թող սպանական մամուլը գիտնայ կատարել իր պարտականութիւնը¹⁶³:

Անհաւանական կը թուի, սակայն, որ Սպանիա որեւէ պաշտօնական բողոք կատարած կամ հանրային թէ քաղաքական հայանպաստ շարժում մը ստեղծուած ըլլայ: Անհետեւանք մնացած է, ի հարկէ, վիպագիր եւ *էլ Իմփարսիալ* օրաթերթի խմբագիր Մանուէլ Սիխէս Ափարիսիոյի (1873-1936) առաջարկը Ապրիլ 1917ին, երբ լուր կը հասնէր, թէ Աստորիա-Հունգարիա, Պուլկարիա եւ Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմ պիտի յայտարարէին եւ յարաբերութիւններ պիտի խզէին Միացեալ Նահանգներու հետ: Մտովին ճամբորդելով Հայաստան, Փոքր Ասիա «*եւ այլ մեծ արեւելեան շրջաններ, ուր նահապտակ ժողովուրդի մը մնացորդացը իր թշուա-*

¹⁶¹ Manuel Bueno, “La crueldad inútil”, *Heraldo de Madrid*, 3 de noviembre de 1916: 1915ին, Իտալիոյ պատերազմ մուտքէն ետք, յօդուածագիր մը շեշտած էր Սուրբ Տեղեաց մէջ Սպանիոյ ասանդական դերը վերականգնելու անհրաժեշտութիւնը, հովանաւորելով տեղւոյն կաթոլիկները (լատին, յոյն, հայ, ասորի եւ մարոնի) (F. Cortines y Murube, “Palestina y la guerra”, *El siglo futuro*, 10. de julio de 1915):

¹⁶² Բառացիօրէն՝ «Վերանուաճում»: Այս անունը կը կրէ սպանական թագաւորութիւններու պայքարը արաբական տիրապետութեան դէմ (711-1492):

¹⁶³ Camilo Barcia Trelles, “Las matanzas de Armenia. El deber de los neutrales”, *El Liberal*, 11 de enero de 1917:

ռուֆինը կը պոռայ եւ կը մեռնի սովահար,- Ափարիսիօ հարց կու տար.- Ի՞նչ պիտի պատահի հայերուն, երբ ամերիկեան Պորտի [միսիոնարներու - Վ.Մ.] պաշտպանութեան վերջին հետքը անհետանայ»: Ընդարձակօրէն անդրադառնալէ ետք հայութեան տառապանքներուն, յօդաձագիրը վերջաւորութեան յիշած է, թէ «սպանական վերահսկողութիւնը մեղմացուցած է թրքական իշխանութիւններուն աներները» Սուրիոյ մէջ, իսկ Ալֆոնսօ ԺԳ. եւ Երուսաղէմի սպանացի հիւպատոսը եւրոպական մամուլի հետեւողական դրուատիքին արժանացած էին Պաղեստինի քրիստոնեաներուն պաշտպանութեան համար, որոնք սպանական նաւերուն կողմէ ուտելիք ու պաշար ստացած էին, եզրակացնելով՝ «Եթէ կառավարութիւնը մտածէ՞ր այն միւս հայ քրիստոնեաներուն մասին, որ արաբական անսպասելիքներէն կը քալեն իրենց թշուառութիւնն ու սովը պոռալով»....¹⁶⁴:

Յայտնի չէ, թէ մամուլի մէջ լոյս տեսած այս կոչերը որեւէ արձագանգ ունեցած ըլլան կառավարական մակարդակով:

ԱՅԼ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ

1918ի սկիզբը, համայնավարական «Դէպի տուն» կոչին անսացող ռուսական զօրքերու մեկնումէն եւ անոր յաջորդած օսմանեան բանակի յառաջխաղացքէն ետք, Կովկասի հայութիւնը դժնդակ կացութեան մատնուած էր: Փետրուարի վերջերուն, Զուլիգերիոյ հայ համայնքը հեռագրած է Սպանիոյ թագաւորին եւ Պապին, խնդրելով «իրենց ազդեցութիւնը ծառայեցնել այս դժբախտներուն, որոնք թուրքերու վերադարձով ամբողջական անհետացման սպառնալիքի տակ կը գտնուին»¹⁶⁵: Թոռէս հետեւեալ պատասխանը յղած է համայնքի վարչութեան ատենապետ բժ. Զարեհ Շէրիճեանին. «Նորին վեհափառութիւնը պիտի զբաղի յօժարութեամբ հայ բնակչութիւններու բախտով եւ վերստին կը յանձնարարէ իր կառավարութեան, որ միջամտէ անոնց ի նպաստ»: Շէրիճեան համայնքին շնորհակալութեան խօսքը հաղորդած է սպանացի վեհապետին¹⁶⁶: Ժընեւի հայերու դիմումին հետեւած է Պօղոս Նուպարի 16 Ապրիլ 1918ի հեռագիրը.

Հայաստան իր պատմութեան ամենէն ողբերգական օրերէն կ'անցնի: Թուրքերը, որոնք արդէն շուրջ մէկ միլիոն թրքահայեր ջարդած են, կրկին կը գրաւեն ռուսներուն լքած հայկական նահանգները եւ նաեւ կը ներխուժեն Կովկաս, Ռուսաստանի երկու միլիոն հայերուն սպառնալով: Հայերուն դէմ իրենց անողոք ատելութիւնը կրկին ցոյց կու տան ո՛չ միայն նոր ոճիրներով, այլ նաեւ նենգամիտ միջոցներով. պժգալի սուտեր կը տարածեն անոնց դէմ չէզոք երկիրնե-

¹⁶⁴ M. Ciges Aparicio, “Los que claman en el desierto. Un protectorado español”, *El Imparcial*, 9 de abril de 1917:

¹⁶⁵ E. K., “La situation”, *La Tribune de Genève*, 21 février 1918.

¹⁶⁶ “Colonie étrangère: Arménie”, *La Tribune de Genève*, 5 mars 1918: Տե՛ս Վերածնունդ, 15 Մարտ-1 Ապրիլ 1918, էջ 167, ուր Լա Թրիպիւն տը Ժընեւի գրութիւնը թուագրուած է 6 Մարտ 1918:

րուն մէջ՝ զանոնք մեղադրելով հակամահմետական շարք մը խժոժութիւններու գործադրութեամբ: Ահա թէ ինչու, քրիստոնէական ազգ մը բնաջնջելու ուղղուած վերջին ճակատագրական հարուածը անյապաղ շեղեցնելու համար, Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը խորին յարգանքով Ձերդ վսեմութեան արդարութեան, մարդկայնութեան եւ գթասրտութեան ամենաարբազան զգացումներուն կոչ կ'ուղէ: Ազգային Պատուիրակութիւնը կը յուսայ, որ Ձերդ վսեմութիւնը պիտի բարեհաճի Իր բարձրագոյն միջամտութիւնը ընծայել՝ կանխելու համար ամբողջական բնաջնջումը ժողովուրդի մը, որ ի հնուց անտի շատ փառաւոր օրեր ունեցած է եւ որ իր աշխատանքով ու բնական ձիրքերով քաղաքակրթական առաջնակարգ ազդակ մը եղած է Արեւելքի մէջ¹⁶⁷:

Յունիս 1918ին, ըստ *Արծազանգ Փարիզի* տեղեկատուութեան, Պրագիլի, Արժանթինի եւ Ուրուկուայի հայերը խնդրագիրով դիմած են Ալֆոնսօ ԺԳ.ին, աղերսելով «որ յանուն մարդկութեան միջամտէ Թիւրքիոյ Սուլթանին մօտ, վերջ մը տալու համար Հայ ժողովուրդի մարտիրոսութեան, որ կատաղի կերպով կը շարունակուի թրքական տիրապետութեան տակ գտնուող բոլոր վայրերուն մէջ»¹⁶⁸: Քամիւ Պարսիա արծազանգած է խնդրագրին, զայն վերագրելով Պրագիլի հայութեան: Անիկա «արժանիքը ունեցած է գայթակրութեան մատնելու մեր գերմանացած մամուլի մէկ մասը», որուն համար «Հայաստանի ջարդերը ուրիշ բան չեն, քան սեւ առասպել մը, որ սրեղծուած է Դաշնակիցներու արտաքին գործոց նախարարութիւններուն մէջ արտածումի համար»: Պարսիա գծած է հայկական ջարդերու եւ Գերմանիոյ համակրանքի պատմութիւնը Ապտիւլ Համիտէն մինչեւ իր օրերը, վկայակոչելով տարբեր գերմանական աղբիւրներ: Վերջաւորութեան, ծաղկած է Սպանիոյ կաթոլիկ մամուլը, «որուն լռութիւնը ամօթալի է. ո՛չ մէկ գութի խօսք սպաննուած հայերուն համար», աւելցնելով, թէ «բնական է, այդ մարդիկը այլ կրօնք չունին, քան արեւելեան կրօնքը. խայրառակ լռութիւն մը պահած են Անգլիոյ արեւելեան սիրոյն եւ ո՛չ թէ Գերմանիան սիրելու համար (անծանօթ ժողովուրդ մը կարելի չէ սիրել)»¹⁶⁹:

¹⁶⁷ Cortés-Cavanillas, Alfonso XIII, էջ 108:

¹⁶⁸ «Արտասահմանեան լուրեր», *Ասպարէզ*, 16 Օգոստոս 1918: Նազլեան յիշած է 1918ի առաջին ամիսներուն իր հանդիպումը սպանացի ֆրանչիսկեան կրօնաւորի մը հետ, որ Աքքայէն (Պաղեստին) արտաքսուած ու Պոլիս հասած էր, եւ կարճաժամ քաղուածք մը բերած է անոր պատմածներէն՝ տարագրուած կարաւաններու ողբերգական վիճակին ու դիակներու կոյտերուն մասին (*Les memoires de Mgr. Jean Naslian*, էջ 516):

¹⁶⁹ Camilo Barcia, «Armenia y la prensa troglodítica», *España*, 4 de julio de 1918, էջ 7-8: Կենթադրենք, որ խնդրագիրը նախաձեռնութիւնն էր Ռիօ տէ Ժանէյրոյի Հայկական կոմիտէին, զոր կը գլխաւորէր հայագգի մտաւորական Էթիէն Պրագիլ (1882-1955): Յետագային, Է. Պրագիլ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը եղած է Հարաւային Ամերիկայի մէջ:

1918ի ճակատագրական օրերուն, Սպանիոյ ներկայացուցիչները իրենց կարելի օժանդակութիւնը բերած են Կովկասի եւ Պարսկաստանի մէջ: Այսպէս, Սէյմի կառավարութեան վարչապետ Ակակի Չիւենկելիի հրամանով Կարսի յանձնումէն ետք թրքական զօրքերուն (25 Ապրիլ 1918), խոճապալին տրամադրութիւն տիրած է Թիֆլիսի հայութեան մէջ: 1916ին, սպանական կառավարութիւնը փոխհիւպատոս նշանակած էր յայտնի գրագէտ եւ հանրային գործիչ Մինաս Բէրբէրեանը (1872-1919)¹⁷⁰, որ 1918ի վերջերուն յիշուած է իբրեւ հիւպատոս¹⁷¹: Հայ ազգային խորհուրդը անոր դիմած է, իբրեւ չէզոք պետութիւններու միակ ներկայացուցիչ, որպէսզի հայերը հովանաւորէ թրքական հնարաւոր գրաւման պարագային¹⁷²:

Յուլիս 1918ին, Ալի Էհսան փաշայի թրքական բանակը Ատրպատական ներխուժելով, Թաւրիզի հայ բնակչութիւնը ուզած է կոտորել: Տիգրան խան Գորոյեանի, պարսիկ իշխանութիւններու եւ օտար հիւպատոսներու միջնորդութեամբ, ջարդը յետաձգուած է 18 պատանդներու յանձնումով մինչեւ Էհսան փաշայի յանկարծակի նահանջը¹⁷³: Պարսկաստանի մէջ Սպանիոյ դեսպան Խոսէ Ռոմերօ Տումէթ ստանձնած էր դաշնակիցներու շահերու պաշտպանութիւնը, Թաւրիզի սպանական հիւպատոս նշանակելով հոլանտացի հոգեւորական Փիէռ Ֆրանսէնը (1881-1959): Ֆրանսէն մեծ ճիգ թափած է ի պաշտպանութիւն շրջանի հայ եւ ասորի բնակչութեան, մեծ դժուարութիւններու գնով ապաստան տալով բազմաթիւ հայերու, շնորհիւ իր դիւանագիտական անձեռնմխելիութեան: Տումէթ նաեւ նշանակած է հայ հոգեւորական մը՝ Ստեփաննոս քահանան, իբրեւ սպանական փոխհիւպատոս Սալմաստի եւ Խոյի մէջ¹⁷⁴:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Սպանիոյ չէզոքութիւնը մէկ կողմէ Ա. աշխարհամարտի սարսափները ամոքող մարդասիրական վիթխարի աշխատանքի մը հիմքը դարձած է, իսկ միւս կողմէ՝ զոհերու իր մասնաբաժինը խնայած է երկրին: Ալֆոնսօ ԺԳ. իր բարոյական ազդեցութիւնը փորձած է բանեցնել սպանական միջ-

¹⁷⁰ «Ներքին լուրեր», *Մշակ*, 2 Փետրուար 1916:

¹⁷¹ «Վրաստանի պարլամենտ», *Մշակ*, 4 Դեկտեմբեր 1918:

¹⁷² Հ. Պասկեան, «Հանդիպումներ եւ պատահարներ», *Հայրենիք ամսագիր*, Յունիս 1962, էջ 72, ուր հիւպատոսին անունը յիշուած չէ:

¹⁷³ *Յուշամատեն Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգեանի*, կազմեց Ա. Մամեան, տպարան «Ալիք», Թեհրան, 1968, էջ 110:

¹⁷⁴ Այս մասին, տե՛ս՝ Fernando Camacho Padilla, “El éxodo de los cristianos de Persia tras la Primera Guerra Mundial. De la acción humanitaria española a su llegada a Latinoamérica”, Fernando Camacho Padilla, Fernando Escribano Martín, Nadereh Farzamia Hajardovom, José Luis Neila Hernández (coords.), *Miradas de Irán: historia y cultura* (Իրանի հայեացքներ. Պատմութիւն եւ մշակոյթ), Madrid, Los Libros de la Catarata, 2021, էջ 57-60:

նորոգութեան ի խնդիր, սակայն անոր ամենէն ծանրակշիռ նախաձեռնութիւնը՝ Աստրիա-Հունգարիոյ հետ անջատ խաղաղութիւն կնքելու համար գաղտնի միջնորդութիւնը, ասարտած է ձախողութեամբ¹⁷⁵:

Սպանիա հետապնդած է քաղաքական շահեր պատերազմի ասարտին, փորձելով, օրինակ, Մարոքի իր տիրոյթներուն աւելցնել Թանժիէի շրջանը, առանց գործնական հետեւանքներու: Քաղաքական ոլորտի մեծագոյն յաջողութիւնը եղած է անոր անդամակցութիւնը Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդի (ՄԱԿի ապահովութեան խորհուրդի նախատիպը), թէեւ ոչ-մնայուն հանգամանքով: Անոր ներկայացուցիչը եղած է Ֆրանսայի մէջ դեսպան Քինիոնէս տէ Լէոն¹⁷⁶:

Սպանիոյ անունը դարձեալ հնչած է 1920ի ճակատագրական օրերուն հայ իրականութեան մէջ: Սան Ռեմօ գումարուած Դաշնակիցներու գերագոյն խորհուրդը Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնելու առաջարկ ներկայացուցած է Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդին Մարտի վերջերուն¹⁷⁷: 6 Ապրիլին, *Տէյլի թելեկրաֆի* քաղաքական բաժնի թղթակիցը կը գրէ, թէ Խորհուրդի անդամներ Անգլիայէն, Ֆրանսայէն եւ Յունաստանէն ետք, «Սպանիա եւս հաւանած է որ նոյն հոգատարութիւնը ընդունուի Ազգերու դաշնակցութեան կողմէ, տրուած ըլլալով կարգ մը տնտեսական եւ զինուորական երաշխատրութիւններ»¹⁷⁸: 10 Ապրիլին, Ընկերակցութիւնը, պաշտօնապէս ընդունելով առաջարկը, որոշած է, որ չէզոք պետութիւն մը ստանձնէ հոգատարութիւնը¹⁷⁹: Եւրոպական թեկնածուներու անուններու շարքին, յիշուած է Սպանիան: 22 Ապրիլին, *Լա քոռեսպոնսանտ*-

¹⁷⁵ Javier Moreno Luzón, “Tomar partido. La vida pública española ante la Gran Guerra”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսօ ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 104-05:

¹⁷⁶ Hipólito de la Torre Gómez, “Neutralidades que no matan”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսօ ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 360: Տե՛ս նաեւ Luis V. Pérez Gil, “El primer decenio de España en la sociedad de naciones (1919-1929)”, *Anales de la Facultad de Derecho. Universidad de La Laguna*, 15, 1998, էջ 189-201:

¹⁷⁷ “Armenia ofrecida a la Sociedad de Naciones”, *El Figaro*, 10. de abril de 1920. նաեւ՝ «Գերագոյն Խորհուրդը Հայաստանի հոգատարութիւնը Ազգերու դաշնակցութեան կ'առաջարկէ», *Ճակատամարտ*, 10 Ապրիլ 1920:

¹⁷⁸ «Սպանիա եւս ի նպաստ Հայաստանի հոգատարութեան», *Ճակատամարտ*, 15 Ապրիլ 1920:

¹⁷⁹ «Ազգերու դաշնակցութիւնը իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ Հայաստանը», *Ճակատամարտ*, 15 Ապրիլ 1920. նաեւ՝ «Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդը եւ Հայաստանի հոգատարութիւնը», *Վերածնունդ*, 24 Ապրիլ 1920:

սիա տէ Էսփանիա յիշելէ ետք Միացեալ Նահանգներու կողմէ հոգատար պետութիւն դառնալու առաջարկի մերժումը, գրած է.

Եւ Ազգերու լիկան խորհուրդ կու տայ, որ այս հոգատարութիւնը չէզոք պետութեան մը յանձնուի: Ո՞ր մէկը պիտի ըլլայ այս պետութիւնը: Կը խօսուի Հոլանտայի եւ Նորվեկիոյ մասին: Պրն. Լոյտ Ճորճ, այն պարագային, որ որեւէ եւրոպական երկիր չընդունի, Քանատայի թեկնածութիւնը ունի պահեստի մէջ: Հնչած է նաեւ, թէի շատ տարտամօրէն, Սպանիոյ անունը, բայց չենք կարծեր, սակայն, որ այս առաջարկը յստականայ: Եթէ այդպէս ըլլար, դժուար թէ Սպանիա ընդունի առաքելութիւն մը, որ ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ ալ տնտեսական արդարացում ունի անոր համար: Փոխարէնը, կը կարծենք, թէ Սպանիոյ անունը պէտք է գտնուի Նեղուցներու միջազգային յանձնախումբին մէջ, ինչպէս որ արդէն կայ Ազգերու լիկայի խորհուրդին մէջ¹⁸⁰:

Յաջորդ օր, *Էլ Սոլ* օրաթերթը հրատարակած է Վենետիկէն թղթակիցի մը հաղորդումը, որ կը գրէր ի միջի այլոց.

Իտալիոյ մէջ ճամբորդելով, գնացքին մէջ հանդիպած եմ կարետոր անհատի մը, որ զիս իրազեկ կը պահէ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովին մէջ պատահածներէն, Թուրքիոյ հարցին առիթով յարուցում բանավէճին կապակցութեամբ: Առաջարկուած է Հայաստանի հոգատարութիւնը յանձնել չէզոք ազգի մը, եւ մտածուած է Սպանիոյ եւ Հոլանտայի մասին: Անհատը, որուն հետ խօսած եմ, չի գիտեր, եթէ առաջարկը պիտի կատարուի¹⁸¹:

«Ճշմարիտ նորութիւն մը Սպանիան է», գրած է *Ժամանակի* Փարիզի թղթակիցը 24 Ապրիլին, «եւ զարմանալի է որ այս օրեր Սպանիոյ մամուլը արտակարգ հետաքրքրութիւն մը ցոյց կուտայ Հայաստանի նկատմամբ, եւ Մարտիոյ թերթերը ահագին յօդուածներ կը հրատարակեն վերջին Հայկական ջարդերուն նկատմամբ [sic]»¹⁸²: Սակայն, 23 Ապրիլին Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովին մէջ որոշուած էր, որ Հայաստան անկախ դառնար, քանի որ որեւէ պետութիւն չէր ուզեր ստանձնել հոգատարութիւնը¹⁸³:

Թէեւ սպանական հոգատարութիւնը մնացած է սոսկ զաղափար, առիթ տուած է մամուլի անդրադարձներու: *Էլ Սոլ* խմբագիրներէն յայտնի հրապարակագիր Մարիանօ տէ Քալիա (1855-1920) ստորագրած է իր

¹⁸⁰ “El nuevo orden turco”, *La correspondencia de España*, 22 de abril de 1920:

¹⁸¹ Corpus Barga, “¿Ofrecerán a España el protectorado sobre Armenia?”, *El Sol*, 23 de abril de 1920:

¹⁸² «Սպանիա եւ Հայաստան», *Ժամանակ*, 11/24 Ապրիլ 1920: Տե՛ս, օրինակ՝ Luis Bello, “El triste destino de Armenia”, *España*, 26 de septiembre de 1918, էջ 7-8; Fabián Vidal, “La Turquía de Pierre Loti y la Turquía de Enver Bajá”, *España*, 21 de noviembre de 1918, էջ 6; Cristián Gynt, “El martirio de Armenia”, *El Figaro*, 22 de enero de 1920; “La tragedia de Armenia”, *El Figaro*, 19 de febrero de 1920; “La matanza de armenios. Los aliados enviarán un ejército en socorro de Armenia”, *El Figaro*, 5 de marzo de 1920:

¹⁸³ “Los aliados en San Remo”, *El Sol*, 24 de abril de 1920:

վերջին յօդուածներէն մէկը՝ «Սպանիա՝ ազգ-կնքամայր» խորագրով, կոչ ուղղելով, որ երկիրը համեստ յաակնութիւններ ունենայ: Յիշելով Կիլիկիոյ վերջին թագաւոր Լետոն Ե. թագաւորի Մատրիտի տիրակալութիւնը իբրեւ երբեմնի հայ-սպանական առնչութեան օրինակ, Քաւիա գրած է.

Աղքատ, բայց պարկեշտ այդ ազգերէն մէկը, որ Օսմանեան կայսրութեան աւերակներուն մէջէն կը վերածնի, մեր հին բարեկամ Հայաստանն է: Անոր կնքամայրութեան համար, Նորվելիայէն ու Քանատայէն զատ, Սպանիոյ անունը հնչած է:

(...) Ոչ: Ո՛չ մէկ կնքամայրութիւն: Հայաստանը հայերուն համար:

(...) Ամօթ է, որ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովին մարդ չկայ, որ կարենայ խօսիլ այս արհամարհուած Սպանիոյ կողմէ, որուն անունը խառնուած է Նորվելիոյ եւ Քանատայի անուններուն հետ ասիական ցամաքամասին մէջ օփերէթի կնքամայրութիւններ վերագրելու համար:

Ամօթ է, որ Սպանիա ծայն ու քուէ չունենայ միջազգային այդ խաբէութիւններուն մէջ, առանց որ թոյլ տրուի վկայակոչել ունեցած իրաւունքներն ու տիտղոսները՝ աւելի լուրջ ու անհրաժեշտ գործողութիւններու համար, քան նորատիպ հեռաւոր ազգութիւններու կնքամայրութիւնը:

(...) Հայաստա՞ն: Ատիկա շատ պերճանք է: Այսօրուան վիճակով (որքա՞ն ինկած ենք), երբեմնի աշխարհի տիրուին միայն կը յաակնի ըլլալ Թանժիէի կնքամայրը¹⁸⁴:

Սպանիոյ ու Հայաստանի ճամբաները դարձեալ խաչաձեւուած են տարեվերջին, երբ հայկական անկախութիւնը իր հոգեվարքը կ'ապրէր հայթըքական պատերազմէն ետք եւ Ազգերու ընկերակցութիւնը դիմում կ'ընէր իր անդամներուն՝ երկիրը փրկելու¹⁸⁵: Դեկտեմբեր 1ին, դիմումին կ'ընդառաջէին Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսըն (անձնական հանգամանքով), Սպանիա եւ Պրագիլ, մինչ Կարմիր բանակը արդէն մտած էր Հայաստան եւ յաջորդ օրը տեղի պիտի ունենար իշխանութեան փոխանցումը բոլշեւիկեան Ռազմա-լեղափոխական կոմիտէին (Յեղկոմ): Սպանիոյ եւ Պրագիլի շահագրգռութիւնը հաւանաբար մաս կազմած է Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդի մշտական անդամակցութիւն ձեռք բերելու հաշուարկներու, թէեւ առաջինի պարագային կարելի չէ անտեսել Ալֆոնսօ ԺԳ.ի մարդասիրական քաղաքականութեան արձագանգը¹⁸⁶: Արժանթինեան մամուլին մէջ լոյս տեսած հարցազրոյցի մը ընթացքին, Բրիտանիոյ նախկին վարչապետ լորտ Արթըր Պալֆուր յայտնած է լաատես շեշտով. «Եթէ հինգ տարի առաջ մէկը թելադրած ըլլար Միացեալ Նահանգներու,

¹⁸⁴ Mariano de Cavia, “España, nación-madrina”, *El Sol*, 27 de abril de 1920:

¹⁸⁵ Ս. Ս., «Ազգերու ընկերակցութեան ժողովը եւ Հայկական Հարցը», *Վերածնունդ*, 11 Դեկտեմբեր 1920, էջ 716-19: Դիմումին բնագիրը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Ազգերու ընկերակցութիւնը», *Վերածնունդ*, 11 Դեկտեմբեր 1920, էջ 729-30:

¹⁸⁶ «Նախագահ Ուիլսըն կ'ընդունի միջնորդի դերը», *Հայրենիք*, 3 Դեկտեմբեր 1920. նաեւ՝ «Ազգային կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 11 Դեկտեմբեր 1920, էջ 1511:

Պրագիյի եւ Սպանիոյ պէս երեք մեծ երկիրներու համագործակցութիւնը՝ երեք ցամաքամասերու անունով, ի նպաստ Սեւ ծովու եզերքի մուտք անկիւն մը գտնուող հայ ժողովուրդին, ան ո՛չ միայն երազալիքս պիտի յայտարարուէր, այլ երազալիքս մը եղած կ'ըլլար»¹⁸⁷։ Անշուշտ, այդ միջնորդութիւնը մնացած է թուղթի վրայ։

Սպանիոյ վերջին միջամտութիւնը կապուած է 1922ի փոքրասիական տագնապին։ Իզմիրի աղէտը բարձրակէտը եղած է քեմալական զօրքերու յաղթական երթին ու ջարդարարական ընթացքին այսպէս կոչուած «անկախութեան պատերազմ»ին¹⁸⁸։ Հազիւ տասը օր ետք, 26 Սեպտեմբերին, Թուրքիոյ հայ կաթողիկէ պատրիարքական փոխանորդ Նազեան արք. դիմում կատարած է Խուան Սերվերթի Վեսթին (Juan Servert y Vest), որ Առոյոյի յաջորդն էր իբրեւ Սպանիոյ դեսպան (1918-32), եւ հայցած՝ Ալֆոնսօ ԺԳ.ի միջամտութիւնը, որպէսզի Վենեզուելա, Քոլումպիա, Փերու եւ Պոլիվիա շուրջ 6000 վտանգուած հայեր ընդունէին։ Ծրագիրը կ'ընդգրկէր սպանական նաւերով անոնց փոխադրութիւնը Սպանիա, ուրկէ հիւրընկալ երկիրներու նաւերը (Պոլիվիա ծովու ելք չունի) զանոնք պիտի տեղափոխէին Հարաւային Ամերիկա¹⁸⁹։ 7 Հոկտեմբերին, արժանթինեան օրաթերթի մը կարճառօտ լուրը կը հաղորդէր, որ Սպանիոյ թագաւորը հարցուցած էր Պոլիվիոյ նախագահին, թէ երկիրը «արդեօք կը տրամադրէ՞ր հողեր 100.000 ընչազուրկ հայերու համար, զորս դաշնակիցները կը ջանան տեղաւորել տարածքներու մէջ, զորս կարելի ըլլայ գաղութացնել»¹⁹⁰։ Նոյն օրը, Սպանիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը պատասխանէր Սերվերթի հեռագրին.

(...) Փերուական կառավարութիւնը իբրեւ վերաբնակիչ (colons) աշխատելու համար պիտի ընդունի մինչեւ հազար հայ գաղթականներ եւ կրնայ ընդունիլ հա-

¹⁸⁷ “Una entrevista con Mr. Balfour”, *La Prensa*, 3 de diciembre de 1920: Հմմտ.՝ George Scott, *The Rise and Fall of the League of Nations*, London, Macmillan, 1973, էջ 71:

¹⁸⁸ Ramiro de Maeztu, “A sangre y fuego”, *El Sol*, 20 de septiembre de 1922, ուր լրագրողը պախարակած է ֆրանսական մամուլին մէջ յայտնուած տեսակէտերը, թէ հրդեհը յոյներու պատասխանատուութիւնն է, եւ բերած է ցեղասպանութեան օրինակը. «Չեն ուզեր յստակօրէն տեսնել: Չեն ուզեր տեսնել: Պատերազմին մէջ, երբ թուրքերը բնաջնջած էին միլիոն մը հայեր (տե՛ս լուրը Պրայսի նախագահած յանձնախումբի զեկոյցը. հաստի հալոյր մըն է, որ գիրքերու մէջ է), գերմանացի ազդեցիկ հրապարակագիր Ֆրիտրիխ Նոյման ջարդերը կ'որակէր «ասիական քաղաքականութեան մեծ ոճի արարք», առանց քննադատութեան»:

¹⁸⁹ Camacho Padilla, “El éxodo de los cristianos de Persia”, էջ 60:

¹⁹⁰ “Emigración armenia a Bolivia”, *El diario*, 7 de octubre de 1922 (վերատպումը տե՛ս՝ Nélida Boulgourdian-Toufeksian, *Los armenios en Buenos Aires: La reconstrucción de la identidad (1900-1950)* (Հայերը Պուենոս Այրեսի մէջ. ինքնութեան վերականգնումը [1920-1950]), Buenos Aires, Edición del Centro Armenio, 1996, էջ 182):

զար հոգի եւս եթէ կ'ուզեն երթալ իբրեւ պարզ աշխատատուներ: Անոնք պիտի կարենային ծրօթել ճամբորդել Փերուի “Eten” եւ “Paíta” շոգենաւերով, որոնք ներկայիս կը ճամբորդեն Եւրոպայի մէջ: Անհրաժեշտութեան պարագային, կարելի պիտի ըլլար ընդունիլ գաղթականներու աւելի մեծ թիւ մը: Պոլիվիական կառավարութիւնը սկզբունքով կ'ընդունի գաղթականութիւնը, փափաքելով իմանալ գաղթականներու թիւը, որպէսզի պոլիվիական կառավարութիւնը հողամասերու յատկացումը կատարէ: Գաղթականները յանձն կ'առնեն ճանապարհածախսը մինչեւ Պոլիվիա¹⁹¹:

Նազլեան ստացած է հեռագրին թարգմանութիւնը 12 Հոկտեմբերին, իսկ յաջորդ օր տեսակցելով Սերվերթի հետ, խնդրած է տեղեկութիւններ Վենեզուելա գաղթելու մասին: Սպանացի դեսպանը պատասխանած է, ըստ Նազլեանի, թէ Վենեզուելա չէր կրնար գաղթականներ ընդունիլ, քանի որ գաղթը դէպի հոն արգիլուած էր՝ ըստ երկրի օրէնսդրական հին տրամադրութիւններու¹⁹²: Դիւանագէտը աւելցուցած է, թէ Փերուի եւ Պոլիվիոյ ընծայած դիւրութիւնները նպաստաւոր կ'երեւէին իրեն, իսկ երկու երկիրներու կլիման լաւ էր, թէեւ Պոլիվիոյ բարձրութիւնը հարց մըն էր: Ան հարցուցած է ճամբորդներու թիւին մասին, որոնք պիտի կարենային ուղեւորուիլ իրենց ընտանիքներով, խոստանալով օրինական ամէն դիւրութիւն ճամբորդութեան համար¹⁹³:

Սակայն, նախաձեռնութիւնը լիակատար ձախողութեան մատնուած է: 15 Նոյեմբերին, սպանական դեսպանատան առաջին թարգմանը հաղորդած է, թէ կարելի չէր նկատի առնել երկու փերուական նաւերը, որոնց ու՛ր ըլլալը յայտնի չէր: Միւս կողմէ, Սպանիոյ կառավարութիւնը ի վիճակի չէր երկրի հարաւը դիմաւորել այն գաղթականները, որոնք պէտք է սպասէին յիշեալ նաւերուն, իսկ սպանական նաւային ընկերութիւնները գաղթականներու փոշխադրութեան տրամադրելի նաւեր չունէին¹⁹⁴:

¹⁹¹ *Les memoires de Mgr. Jean Naslian Eveque de Trébizonde, volume II, Vienne, Imp. Méchithariste, 1955, էջ 437-38, ուր տրուած է հեռագրին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:*

¹⁹² Նազլեանին տրուած այս բացատրութիւնը տարօրինակ է: 1831-1918ին ներգաղթի վերաբերեալ 15 օրէնքներ վաւերացուած էին Վենեզուելայի մէջ, որոնցմէ որեւէ մէկը չէր արգիլած գաղթը ամբողջութեամբ: Ըստ 1918ի օրէնքին, մուտքի իրաւունք չունէին այն անձերը, որոնք եւրոպական ցեղի չէին պատկաներ կամ հիւսիսային երկրագունդի դեղին ցեղի կղզեբնակներ (իմա՝ ճափոնցիներ) չէին (Susan Berglund, “Las bases sociales y económicas de las leyes de inmigración venezolanas, 1831-1935”, *Boletín de la Academia Nacional de Historia*, Caracas, 260, octubre-diciembre de 1982, էջ 953):

¹⁹³ *Les memoires de Mgr. Jean Naslian, volume II, էջ 438:* Դեսպանին անունը սխալմամբ տպուած է Ivan Severt:

¹⁹⁴ Նոյն:

Թիւնալը լայնօրէն մէջբերած է Սերվերթի թրքամէտ տեսակէտերը, զորս արդէն յայտնած էր 1918-22ին¹⁹⁵: «Ինչպէս տեղեկագիրը յստակօրէն կը յայտնէ, դեսպան Սերվերթ պնդեց, թէ փոքրամասնութիւններու խնդրի պատասխանարտութիւնը ընդհանրապէս եւ Հայկական Հարցի մասնատրապէս կը պատկանէր այս ազգերուն (յոյներ, հայեր)», եզրակացուցած է թուրք հեղինակը, «եւ որ տեղահանութեան օրէնքի վաւերացումն ու բռնագաղթի ժամանակ տեղի ունեցած դէպքերը նաեւ արդիւնքն էին այս բաղադրիչներուն մտածումներուն եւ արարքներուն»¹⁹⁶: Ան զարմանքով նշած է, որ այդ տեսակէտերը զուգահեռաբանուած են 1916ի թրքական գիրքի պատճառաբանութիւններուն, «որովհետեւ իր նախորդ գեղոյցներուն մէջ, դեսպանը օսմանեան կառավարութեան այս գրքոյկը եւ այլ նման հրատարակութիւններ արժեւորած էր իբրեւ այլ դաժանութիւններու նախընթաց եւ, այսպէս, ցոյց տուած էր իր անվստահութիւնը կառավարութեան հանդէպ, ինչպէս եւ իր համակրանքը հայ ժողովուրդին նկատմամբ»¹⁹⁷: Այս զարմանքը անհիմն է, քանի որ հեղինակը՝ ժխտողական շրջադարձը ընդգծելու իր ճիգին մէջ, բոլորովին անտեսած է, որ 1916ին այդ արժեւորումները կատարողը Սերվերթի նախորդն էր՝ Խուլիան Մարիա տէլ Անոյօ:

Յունուար 1923ին, Ալֆոնսօ ԺԳ.ի հրամանագրած է 58.000 փետեթայի (120.000 ֆրանք) յաւելում մը Արտաքին գործոց նախարարութեան պիտոճէին վրայ՝ Իզմիրի աղէտէն հայ փախստականներուն օգնութեան հասնելու¹⁹⁸:

Ասիկա հաւանաբար եղած է վերջին էջը մարդասիրական աշխատանքի մը, որուն մասին Ապրիլ 1916ին Մատրիտի *Տիարիօ ունիվերսալ* օրաթերթը գրած է, թէ «առանց պատերազմելու, առանց դաժան զոհողութիւններու ենթարկելու մեր ժողովուրդը, մեր թագաւորը շահած է Սպանիոյ համար յաղթանակներուն մեծագոյնն ու ազնուագոյնը. համեստ սրտերու նուաճումը, որոնք գոթութիւն կ'աղաչեն եւ կը գործեն Սուրբ Ֆերնանտոյի յաջորդէն»¹⁹⁹: Ապրիլ 1931ին, սպանական Բ. հանրապետութեան հռչակումին առընթեր, Ալֆոնսօ ԺԳ. հրաժարած է գահէն: Ինչպէս Չօպանեան գրած է, «ան ազնուասիրտ մարդ մըն էր, որ պատերազմի ընթացքին իրապէս ասպետական ոգի մը ցոյց տուաւ», իսկ հայութեան ի նպաստ մի-

¹⁹⁵ Tunalı, “The Perception”, էջ 98-105:

¹⁹⁶ Նոյն, էջ 106:

¹⁹⁷ Նոյն, էջ 107:

¹⁹⁸ “Firma regia”, *La correspondencia de España*, 30 de enero de 1923: Հմմտ.՝ «Ազգային կէտնք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 24 Մարտ 1923, էջ 375:

¹⁹⁹ Մէջբերումը տե՛ս՝ “Un roi”, *Le Figaro*, 12 avril 1916: Սուրբ Ֆերնանտօ Կաստիլիոյ թագաւոր Ֆերտինանտ Գ.ն էր (1217-52):

ջամտած է «ոչ թէ հայ դատին կամ հայ ժողովուրդին բարեկամ ըլլալուն, այլ իբր մարդասիրական գործ մը»²⁰⁰:

«Միւս կողմէ, երբեք չմոռնանք որ Ոճիրը կը գործուի թունդ իսլամական աշխարհի մը մէջ, հեռո՛ւ պայծառ աչքերէ, օտար ըլլան թէ բնիկ, եւ այն-պիսի տարածութիւններու վրայ, ուր ոչ մէկ արծագանգ կրնայ դուրս թռիլ (...), կը գրէր Միսաքեան Օգոստոս 1915ին²⁰¹: Բայց արծագանգները դուրս թռած են եւ աշխարհը լուռ ու մունջ չէ հետեւած, նոյնիսկ եթէ հերթական անգամ ողբերգութիւնը դադրեցնելու անզօր գտնուած է կամ այդպէս ձեւացած:

Սպանիոյ պարագան տարբեր եղած չէ: Հայանպաստ գործունէութեան անկատար այս պատկերին մէջ, կարելի է եզրակացնել, թէ մարդասիրութեան սկզբունքը բնորոշած է երկրի ընդհանուր վերաբերմունքը հայութեան հանդէպ: Պէտք է յուսալ, որ սպանական արխիւներու եւ մամուլի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը բազմաթիւ հարցականներու գոհացուցիչ պատասխան կու տայ:

²⁰⁰ Չօպանեան, «Քրոնիկ», էջ 165:

²⁰¹ Վարազ [Շաւարշ Միսաքեան], «Մեծ ճգնաժամը», Հայաստան, 3 (16) Օգոստոս 1915:

SPAIN AND THE ARMENIAN GENOCIDE (SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

The Spanish press reported on the Armenian Genocide as it happened, while the government was also kept informed through reports by Ambassador Julián María del Arroyo, stationed in Constantinople.

Spain's strict neutrality throughout World War I allowed King Alfonso XIII to pursue a policy of humanitarian assistance to all sides without distinction, which was met with unreserved praise by the press of both warring sides.

Armenians also addressed the Spanish king through various channels, and on several occasions the monarch directed his representatives to make efforts to assist Armenian intellectuals, even in cases when those efforts proved futile. Appeals to Alfonso XIII were made from 1915 to the end of the war, as revealed by documents in Spanish and Ottoman archives, as well as evidence in the Armenian press.

After the war, Spain became a non-permanent member of the Council of the Society of Nations. In April-May 1920 it was speculated that it could take over the mandate of Armenia. Along with U.S. President Woodrow Wilson and Brazil, Spain offered its mediation in late 1920, following the outcome of the Armenian-Turkish war. Arroyo's successor, Ambassador Juan Servet y Vest, was also approached to ask for Spanish help in an aborted plan to transport Armenian migrants to South America following the catastrophe of Smyrna in September 1922. Spain also made a financial contribution to help Armenian and Greek refugees reeling from the catastrophe.

This study provides an overview of Spanish actions in the period 1915-1923 through an investigation of published documents and information from the Armenian and Spanish press.